

KÜLAKODANLUSE JA MAAPROLETARIAADI TEKKIMISEST EESTI KÜLAS

(Kohtumaterjalide põhjal. XVII saj. lõpp — 1880. a.)

J. KAHK,

ajalooteaduste kandidaat

Käesolevas töös tuli autoril lahendada kaks teineteisega tihedalt seotud ülesannet. Oli vaja selgitada talurahva erinevate sotsiaalsete rühmituste seisundit ja käitumist XIX sajandi keskpaiku (aastail 1858—1868) Eestis toimunud antifeodaalsetes väljaastumistes. Loomulikult ei saanud seda aga teha eelnevalt uurimata talurahva sotsiaalsel diferentseerumist — külakodanluse ja maaproletariaadi tekkimist eesti külas. Materjali ulatuse tõttu koostati töö kahe iseseisva, kuid probleemide seisukohalt sisuliselt seotud artikli kujul¹.

Ülalnimetatud küsimuste uurimine on praegu aktuaalne ja vajalik mitte ainult eesti talurahva ajaloo uurimise seisukohalt. Nendesse küsimustesse selgust toomata pole võimalik lahendada eesti ühiskondliku mõtte ajaloo keerukaid probleeme. Ajaloolaste seni veel mitte küllaldane töö talurahva sotsiaalse diferentseerumise uurimisel pidurdab teatud määral ka eesti nõukogude folkloristide tööd rahvaloomingu sotsiaalse külje uurimisel, suulise rahvaloomingu dateerimisel.

Nõukogude ajaloolaste töödes talurahva ajaloo alalt valitseb eriline huvi probleemide vastu, mis on seotud talurahva sotsiaalse diferentseerumisega. V. I. Lenin oli esimene, kes ulatuslikes uurimustes rakendas ajaloolis-materialistlikku analüüsi talurahva sotsiaalse diferentseerumise käsitlemisel Vene riigis XIX sajandil ja kes lõplikult purustas ebateaduslikud müüdid talupoegade omavaheliste suhete, talurahvakogukonna iseloomu kohta. Nõukogude ajaloolased kasutavad nende küsimuste uurimisel Lenini poolt juba tema töödes «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» ja «Kapitalismi arenemine Venemaal» välja töötatud metodoloogiat.

Võib öelda, et ainult väga harva esineb nõukogude ajaloolaste uurimusi talurahva olukorra ja klassivõitluse kohta XVIII—XIX sajandil, milles pike-malt või lühemalt ei peatuta talurahva sotsiaalse diferentseerumise küsimusel. Silmapaistvamateks käsitlusteks selles küsimuses tuleb lugeda ajaloolaste G. N. Bibikovi ja L. Genkini töid. Vürst Golitsõnile kesk-mustmulla-

¹ Talurahva antifeodaalseid väljaastumisi käsitlev artikkel ilmub «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetiste» järgmises numbris. — *Toim.*

võondis kuulunud mõisa arhiivi materjalide põhjal teeb G. N. Bibikov² rea huvitavaid järeldusi talupoegade majandusliku olukorra olenevuse kohta mõisasunni iseloomust ja tugevusest, talupere liikmete omavaheliste suhete kohta jne. L. Genkin oma raamatus Jaroslavli ja Kostroma kubermangu talupoegade kohta³ juhib tähelepanu sellele, et kõrvuti kaubanduse ja tööstuse alale siirduva külakodanlusega hakkab ka Vene sisekubermangudes juba enne 1861. aasta reformi kujunema külakodanlus, kes on otseselt seotud mõisamajandusega (jõukamate talupoegadest kogukonnaametnikud, mõisavalitsejad jne.). I. Ignatovič juhib oma töödes tähelepanu talurahva küllaltki arenenud sotsiaalsele diferentseerumisele juba XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel ning ühtede talupoegade ekspluateerimisele teiste poolt sel ajal⁴. Samalaadilisi küsimusi on käsitleanud P. G. Rõndzjanski, J. I. Drakohrust, J. I. Indova, L. M. Ivanov, F. S. Gorovoi, K. V. Sivkov jt.⁵ Kiskudes maha romantilise loori Zaporozje Setš'ilt ja kasakate asukohtadelt Slobodaa Ukrainas, näitasid nõukogude ajaloolased, et ka seal esines juba XVIII sajandil lihtkasakate ekspluateerimine jõukamate poolt⁶.

Vaieldamatute saavutuste kõrval esineb selle küsimuse käsitlemisel ka puudujääke. Viimasel ajal pole enam ilmunud ühtki tööd, mis seaks talurahva sotsiaalse diferentseerumise küsimuse oma uurimise tulipunkti. Ka kõige lähemas minevikus ilmunud üldisemates käsitlustes ollakse seetõttu sunnitud talurahva sotsiaalset diferentseerumist käsitledes toetuma peasjalikult G. N. Bibikovi jt. töödele, mis valmisid juba 1938. aastal⁷.

Talurahva sotsiaalse diferentseerumise uurimisel Vene riigis enne 1860. ndaid aastaid on võimalik kasutada peamiselt kaht liiki ajaloolisi allikaid. Säilinud andmete alusel võib uurida talupoegade majanduslikku olukorda, nende varustatust tööloomadega jne. Üksikute talurahvarühmade ja erinevate perioodide kohta leiduvate sellelaadiliste andmete võrdlemine annab üsna häid tulemusi. Seda meetodit on nõukogude ajaloolaste poolt sageli kasutatud üksikute pärusmõisate (votšinate) arhiivide läbitöötamisel, kuid seda meetodit kasutanud uurijad pole õigusega kunagi püüdnudki ühe mõisa kohta käivaid andmeid pidada kehtivaks laiemajajooni, näiteks kubermangu suhtes.

Vähem on rakendatud teist meetodit — talurahva sotsiaalse diferentseerumise protsessi jälgimist talupoegade vaheliste kohtutülide materjalide

² Г. Н. Биби́ков, Расслоение крепостного крестьянства в барщинной вотчине в конце XVIII и начале XIX в., «Исторические записки», № 4, стр. 82, 84, 111—112 и др.

³ Л. Генкин, Помещичьи крестьяне Ярославской и Костромской губерний перед реформой и во время реформы 1861 г., т. I, Ярославль, 1947, стр. 175.

⁴ И. Игнатович, Крестьянские волнения первой четверти XIX века, «Вопросы Истории», 1950, № 9, стр. 54.

⁵ П. Г. Рындзюнский, Расслоение крестьянства и классовая борьба в крепостной вотчине в 20-х гг. XIX в., «Исторические записки», № 4. — Е. И. Дракохруст, Расслоение крепостного крестьянства в оброчной вотчине XVIII в., там же. — Е. И. Индова, Положение крепостных крестьян в Карельском владении Воронцовых, Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия (сборник статей), М., 1952, стр. 329. — Л. М. Иванов, Государственные крестьяне Московской губернии и реформа П. Д. Киселева, «Исторические записки», № 17, стр. 99—100. — Ф. С. Горовой, Волнения крестьян Пермского Предуралья в 60-х годах XIX века, Молотов, 1951, стр. 23 и др. — Ф. С. Горовой, О вольнонаемном труде на Урале во второй четверти XIX века, «Вопросы истории», 1953, № 3. — К. В. Сивков, Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России в первой половине XIX века, М., 1951, стр. 167.

⁶ В. Голобуцкий, Социальные отношения в Запорожье XVIII века, «Вопросы истории», 1948, № 9. — З. К. Звездин, К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в. — начале XVIII в., «Исторические записки», № 39.

⁷ Vt. päit. П. А. Зайончковский, Отмена крепостного права в России, М., 1954, стр. 22—23. Käesoleva artikli trükkimise ajal ilmus ajakirja «Вопросы Истории» 1955. a. 9. numbris A. M. Razgoni artikkel «К истории разложения крестьянства во второй половине XVIII века». (Autor.)

põhjal⁸. Nimetatud meetodil on aga esimesega võrreldes rida eeliseid. Esiteks peegeldavad kohtumaterjalid kõige otsesemalt talurahva üksikute rühmituste sotsiaalseid suhteid. Teiseks räägivad paljud kohtuasjad juba kindlate tavade väljakujunemisest, s. t. teatavate sotsiaalsete suhete üldkehtivusest. Kõige selle tõttu võib kohtumaterjalide andmeid julgemalt kasutada üldistuste jaoks, eri rajoonide materjale üksteisega võrreldes ja kontrollides.

Eestis on 1810—1820-ndatest aastatest alates pidevalt tegutsenud talurahvakohtute süsteem, mille arhiividest on õige paljud säilinud. Samal ajal on aga mõisate arhiivid säilinud puudulikult ja juhuslikult. Kõik see ajendas kasutama eeskätt talurahvakohtute materjale.

Küsimus sotsiaalsetest vastuoludest eesti küllas, peamiselt peremehe ja sulase vahekorrast, kerkis poliitilise ja publitsistliku võitluse areenile XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses. Rida kaasaegseid, nagu Kuramaa pastor Klappmeyer, riigitegelane Jacob Sivers ja ametnik Arsenjev hakkasid valitsuse tähelepanu juhtima asjaolule, et Liivi- ja Eestimaal rõhuvad taluperemehed sulaseid⁹. Nende väljaastumised toimusid talurahvareformide teostamise ümber käiva ägeda poliitilise võitluse taustal. Mõndagi nimetatud autoreist, eeskätt Jacob Siversit ja Klappmeyerit iseloomustab reaktsiooniline püüe kasutada taluperemehe enda «kurjust» argumentina reformide teostamise vastu. Erandi moodustab Arsenjev, kelle paljastusi kannab siiras püüe parandada sulaste olukorda. Talurahvareformide läbiviimist pooldanud progressiivsed publitsistid, nagu G. Merkel ja J. Chr. Petri läksid oma programmistest töödes ilmselt meelega mööda taluperemehe ja sulase vahekorrad küsimustest, et teravamalt alla kriipsutada oma tööde põhiideed — kogu talurahva ebainimlikku rõhumist mõisnike poolt.

XIX sajandi esimese veerandi lõpus äratavad sotsiaalsed vahekorrad küllas huvi teisest aspektist. Mõisnik P. Sivers juhib oma kirjutustes tähelepanu vabapalgalise töö esinemisele küllas. P. Siversi huvi selle küsimuse vastu on konkreetselt majanduslik, tema praktilised järeldused oma teoreetilistest uurimustest on reaktsioonilised ja sisuliselt pärisorjuslikud¹⁰.

Peremehe ja sulase vahekorrad küsimustest ei saanud mööda minna ka XIX sajandi keskel tegutsenud demokraadid. Fr. R. Kreutzwaldi vaadetes selles küsimuses väljendub piinarikas konflikt nende patriarhaal-idülliliste suhete, millést ta unistab, ja konkreetse tegelikkuse vahel¹¹. C. R. Jakobsoni juhtmõtteks ka selles küsimuses on võitlus orjastavate, poolpärisorjuslike suhete asendamise eest vabapalgaliste suhetega¹².

1905.—1907. aasta revolutsiooni võitluspäevil tõmbas maaproletariaat endale uuesti tähelepanu. Sisuka ja suunalt progressiivse töö maaproletariaadi tekkimisest Liivimaal koostas sel ajal jurist A. Agthe¹³. Oma töös

⁸ Talurahvakohtute ja kogukonnakoosolekute otsuste materjalide kasutamise üksikudki katsed on aga andnud väga häid tulemusi. Hoolimata oma ebaõigeist narodniklikest seisukohtadest suutis A. Jefimenko just tänu selle meetodi kasutamisele anda väga kujuka pildi Põhja-Venemaa talupoegade elust (A. Ефименко, Исследования народной жизни, вып. I. Обычное право, М., 1884).

⁹ Vt. Volks- und staatswirtschaftliche Anschauungen in Russland auf der Grenzscheide des 18. und 19. Jahrhunderts. Archivalische Studie von Eduard Berendts, St. Ptb., 1888, S. 36. — Ю. Ф. Самарин, Крестьянский вопрос в Лифляндии, Сочинения, т. X, М., 1896, стр. 182 и др.

¹⁰ Vt. P. v. Sivers, Die Entstehung der freien Arbeiter in Livland «Oekonomisch-gemeinnützige Beilage zum Ostsee-Provinzen-Blatte», 1825, Nr. 7. — P. v. Sivers, Über die auf dem Gute Heimthal angesiedelten Häusler und deren Verhältniss, «Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft», 10. Band, Dorpat, 1836.

¹¹ Vrd. Fr. R. Kreutzwald, Jutud, Tallinn, 1953, lk. 389—549. — O. Loorits, Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden, Tartu, 1936, S. 36.

¹² Vt. A. Käbin, C. R. Jakobson kui eesti põllumeeste juht, Tallinn, 1933, lk. 62.

¹³ Dr. Adolf Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen, 1909.

kaitseb Agthe õiget seisukohta, et maaproletariaat tekib lõplikult ja kapitalistlik tootmine põllumajanduses pääseb valitsema alles 1850—1860-ndail aastail, pärast kodanlikke reforme ja vabapalgalise töö võidulepääsu. Agthe töö puuduseks tuleb aga lugeda teatud õigusteaduslikku piiratust, toetumist eeskätt seadusandlikule materjalile.

Agthe eeskujul uuris talurahva erinevate kihtide olukorda XIX sajandi agraarseadusandluse materjalide põhjal N. Kõstner oma juba 1915. aastal valminud töös. Selles küsimuses sisaldab Kõstneri töö väärtuslikku materjali. Tulevase sotside liidri maailmavaateline pale paljastub aga siis, kui Kõstner asub vaatlema taluperemehe ja sulase vahekordi. Kõstner tunnistab, et taluperemehed ajasid vabadikke oma maalt minema, et nad pigistasid sulastest välja «mis võimalik», kuid Kõstneri arvates sai peremees sulast ekspluateerida ainult sel teel, et ta ise tegi veel rohkem tööd kui sulane¹⁴. Nii on ajalooline tegelikkus osava võttega pea peale pööratud ja «vaese kannataja» ossa on pandud taluperemees.

Kodanliku vabariigi päevil möödusid kodanlikud ajaloolased sihiliku vaikimisega sellest probleemist. Iseloomustav selles suhtes on mitmekõiteline «Eesti rahva ajalugu», kus talude väljaostu käsitlemisel räägitakse küll lina- ja kartulihindadest, küll «harjumisest rahamajanduslike vahekordadega», kuid poole sõnagagi ei puudutata taluperemeeste ja sulaste-popside vahekordi¹⁵.

Marksistlik seletus talurahva üksikute sotsiaalsete kihtide vaheliste suhete iseloomule anti alles nõukogude ajaloolaste poolt, kes näitasid, et eesti külakodanlus tekkis ja tõusis sulaste ja vaesemate talupoegade ekspluateerimise teel. Esimesed, teedrajavad teened on siinjuures J. Zutisel ja G. Naanil¹⁶.

XVIII sajandi 70—80-ndaist aastaist algas Eesti alal feodaalsete tootmissuhete laostumise ja vana korra rüpes uue kapitalistliku formatsiooni valmimise protsess. Majanduslik areng ja talurahva klassivõitlus olid aluseks reale iseloomult kodanlikele, kuid pärisorjuslike meetoditega läbi viidud talurahvareformidele. Pärast aastail 1816—1819 toimunud talurahva formaalset vabastamist algas kapitalismi areng põllumajanduses n. n. preisi teed mööda, mis pärast 1850—1860-ndate aastate reforme viis kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsemisele pärisorjuse rõhuvate igandite püsima jäädes.

Kaubalis-rahaliste suhete sissetungimine eesti külaühiskonda ning kaubatootmise areng talumajapidamises peab jääma spetsiaalse uurimuse leemaks. Siinkohal piirdume eeskätt juuresoleva kaardiga (joon. 1)¹⁷. Viimase kasutamisel tuleb silmas pidada, et andmed Tallinna ja Riia tagamaadest 1798. aasta kohta täiesti puuduvad ja aastate 1820—1823 kohta on Saaremaa ja Pärnumaa osas ilmselt ebatäielikud. Hoolimata neist kaardi puudustest räägib ta meile siiski sellest, kuidas XVIII sajandil ja XIX

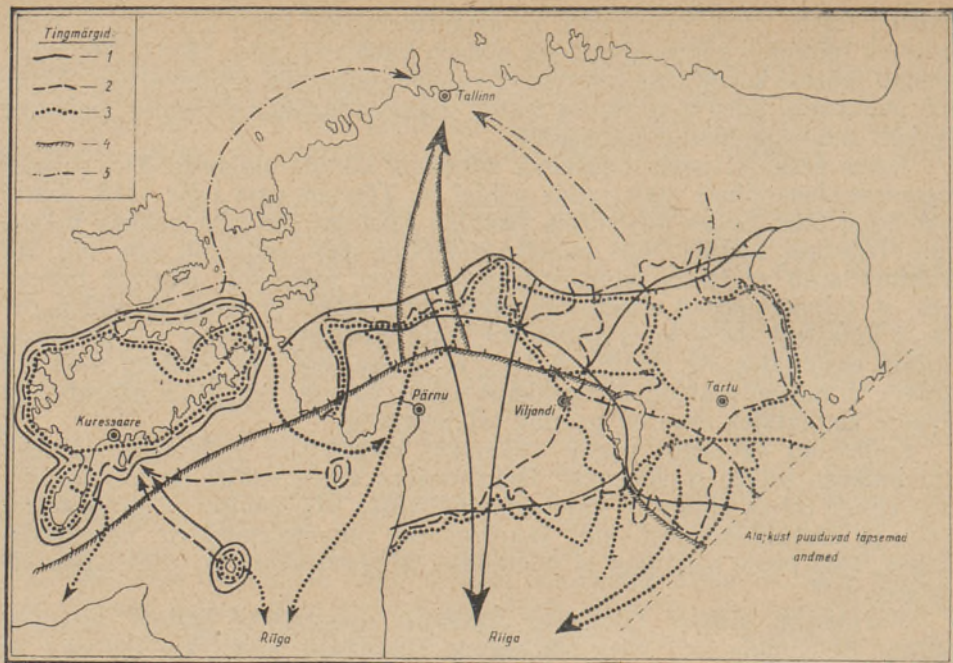
¹⁴ Vt. N. Kõstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal (Jooni Liivimaa tulunduseajaloost XIX sajandil), Tartu, 1927, lk. 75.

¹⁵ Eesti rahva ajalugu, toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Tartu, 1935, lk. 1558—1560.

¹⁶ Я. Я. Зутис, Образование и развитие эстонской нации и борьба эстов за национальную независимость, «Вестник Академии наук СССР», 1940, № 11—12, стр. 72.

— G. Naan, Festlaste liitumine rahvuseks ja rahvusliku liikumise tekkimine, «Eesti Bolševik», nr. 18, 1946, lk. 1322.

¹⁷ Koostatud raamatus O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des Estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts, Tartu, 1935 leiduva kaardi nr. 3 ja O. Huhni kogu materjalide põhjal (Läti NSV Riiklik Keskarhiiv (LNSV RKA), fond 214, aasta 1823, säilitusühik 192, lehed 193—234; (kuni a. 1820), sü. 186; a. 1822, sü. 187; a. 1822, sü. 188; a. 1821, sü. 189; a. 1823, sü. 190). O. Huhni poolt kogutud andmete iseärasuseks on, et neis pühendatakse erilist tähelepanu küsimusele, kuhu linna müüsid teatud kihelkonna talupojad oma saadusi.

Joon. 1. Linnade kaubanduslikud tagamaad Lõuna-Eestis XVII sajandil, aastal 1798 ja aastatel 1820—1823. Tingmärgid: Liivimaa linnade tagamaade piirid 1 — XVII sajandil, 2 — aastal 1798, 3 — aastatel 1820—1823; Tallinna tagamaa piirid 4 — XVII sajandil, 5 — aastatel 1820—1823.

sajandi alguses Saaremaa majanduselus kasvas Läti linnade osatähtsus Tallinna arvel, Tallinn omakorda võitis Riia arvel pinda Tartumaal ja neid mõlemaid suuri linnu Pärnu jõe basseiniist välja tõrjus tõusev kaubalinn Pärnu. Küllaltki olulisi muudatusi toimus ka suhteliselt lühikese ajavahe- miku, paarikümne aasta jooksul (1798—1820/23), mis näitab, et talupojad XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses juba õige kiiresti reageerisid konjunktuuri muutustele linna turul. Näeme, kuidas kasvav kaubalinn Pärnu kokku surus väikese Viljandi kaubandusliku tagamaa ning kuidas Tallinn ja Riia tegid sama Tartu suhtes. 1802. aastal pidasid mõned pas- torid talupoegade vaesumise üheks põhjuseks «kahjutoovat tegelemist» kaubandusega¹⁸, teised, vastupidi, lugesid kaubandust talupoegadele tulu- toovaks ja püstitasid isegi teesi — mida lähemal linnale elavad talupojad, seda jõukamad nad on¹⁹. Oma aja laps on ka J. W. L. Luce, kes oma «Saare- maa juturaamatus» järjekindlalt viib läbi põhimõtet, et talupojal olevat heale järjele pääsemiseks kaks kindlat teed: 1) hea läbisaamine oma mõisa- härraga ja 2) õunte ja marjade müümine linnas. Õige levinud oli Luce andmeil popside ning sulaste ja tüdrukute töö käimine Riia linnas, milleks paatidega tehti pikki meresõite²⁰.

Vaatleme lähemalt kaubatootmise ja rahamajanduse arengu mõjule alis- tatud küla ja talu struktuuri XIX sajandi alguses.

Kõigepealt näitavad revisjonikirjade andmed, et veel XIX sajandi kesk-

¹⁸ LNSV RKA, f. 214, a. 1802, sü. 193 (Vorschläge zur Verbesserung der Industrie, Wohlhabenheit und Moralität des Livländischen Bauern — von sämtlichen Predigern Livlands im Jahr 1802 eingesandt), l. 9.

¹⁹ Sealsamas, lehed 18—19, 307—309, 136—137.

²⁰ J. W. L. Luce, Sarema Jutto ramat, mis ma rahwa lustiks ja kassuks on ülles pannud—, Mitau, 1807, lk. 77.

paiku baseerus tootmine küllalt paljudes taludes perekondlikul kooperatsioonil. Kümnenda (1858. aasta) revisjoni andmed annavad Põhja-Eesti kohta järgmise pildi ²¹.

	Analüüsitud		Talupidajad kasutasid põhiliselt oma lähemate või kaugemate sugulaste tööjõudu	Talupidajad kasutasid põhiliselt võõrast tööjõudu
	mõisaid	talusid		
Harjumaal	10	418	146 talus	272 talus
Järvemaal	6	261	123 „	138 „
Läänemaal ja Hiiu- maal	6	273	134 „	139 „
Viljandimaal	3	160	8 „	152 „

Toodud andmed näitavad, et püüe läbi ajada ainult oma ja sugulaste tööjõuga oli veel XIX sajandi keskpaiku Põhja-Eestis talurahva hulgas küllalt levinud, eriti vaesemas nurgas, loodeosas. Lõuna-Eesti (Viljandimaa) kohta toodud andmed on liiga juhuslikud, et teha mingit kindlamat järeldust. Näib aga, et Lõuna-Eestis, eriti Viljandimaal, oli 1850-ndail aastail juba ammu domineerivalt üle mindud eeskätt võõra tööjõu kasutamisele, samal ajal kui see üleminekuprotsess Põhja-Eestis oli alles käimas.

Eespool toodud andmed räägivad olukorrast sajandi keskpaiku. Sajandi alguses aga olid püüe läbi ajada oma pere tööjõuga ja patriarhaalsed suhted vaieldamatult veel enam levinud. Tuntud on Hupeli kirjeldus Liivimaa taluperemehest XVIII sajandi lõpus, kes pärandas oma majapidamise ühele poegadest: «... teistele lastele vaadatakse siis kui sulastele ja tüdrukutele» ²². Kirjeldades XIX sajandi algust Eestimaa kubermangus, ütleb mõisnik C. A. Hueck, et talusulasteks olid tavaliselt peremeeste nooremad pojad või vennad ²³. Tundub, et isegi tulevane rendikoha pärija oli oma isa eluajal ikkagi esimeses järjekorras tema sulane ja alles teises järjekorras poeg. Iseloomustavad on sõnad, milledega ühes Luce jutukeses noor perepoeg pöördub isa poole palvega, et see hoolimata vanadusest juhiks edasi talu majapidamist: «Jä sinna agga ikka ommas perres, ja perremehheks, ma polle sepärrast so sullane mitte, ma ollen jo so laps, ma kardan sind mitte sullase wisil, waid ma armastan ja auustan sind...» ²⁴.

XIX sajandi algul olid seega talus võõraste kõrval küllaltki sageli sulasteks ka oma perekonna liikmed või teised lähisugulased. Kuid ka kõige lähedasemad sugulussidemed ei suutnud enam varjata asjaolu, et paljude inimeste tööst sai kõige enam kasu üks inimene — rendikoha pidaja. Juba XIX sajandi alguses on üles kirjutatud rahvalaule, kus öde kurdab «venna orjuse» üle või perenaise-minia hellitamise üle tema vaeva arvel ²⁵. Venna

²¹ ENSV RAKA, f. 1864, nim. A 1, a. 1858, sü. X: 100, l. 1—179; X: 111, l. 98—132; X: 123, l. 10—57, 130—142, 306—318, 330—353, 432—446; X: 129, l. 124—140, 403—419, 470—485; X: 229, l. 154—189; X: 234, l. 36—94, 140—156; X: 239, l. 133—158, 260—321; X: 249, l. 405—415; X: 295, l. 33—42; X: 300, l. 94—111; X: 333, l. 122—166, 181—205, 235—268; X: 343, l. 20—62; f. 1865, nim. A 2, a. 1857, sü. 214: 2, l. 13—60; a. 1858, sü. 289: 3, l. 3—41; a. 1858, sü. 293: 2, l. 6—110. Mõisate nimed on ära toodud kaardil joon. 2.

²² A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen un Revalschen Statthaltschaft, Riga, 1789, S. 296.

²³ C. A. v. Hueck, Das Gut Munnalas in Estland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Reval, 1845, S. 25.

²⁴ J. W. L. Luce, *op. cit.*, lk. 15.

²⁵ C. H. J. Schlegel, Reisen in mehrere Russische Gouvernements..., Meiningen 1819—34, Bd. X, S. 84 u. 87. — V. P. Pino, Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaule andmete põhjal, Tartu, 1953 (Dissertatsioon, säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus), lk. 102—103.

ekspluateerimisest venna poolt räägivad sageli (küll veidi hilisemast ajast pärinevad) kohtumaterjalid²⁶.

Kõige selle tõttu ei kujutanud XIX sajandi alguse talupere mingit patriarhaalset idüllit. Meil on juba tegemist perekondliku kooperatsiooniga, mis, nagu näitab Lenin, on kapitalistliku kooperatsiooni baasiks²⁷.

Ka paljud teised institutsioonid kaotasid sel ajal oma patriarhaal-kogukondliku iseloomu. Veel kuni XIX sajandi keskpaigani määrati orvud kogukonna poolt taludesse «kasulasteks». Kuid J. W. L. Luce kirjutab juba 1807. aastal: «Lemet olli waene järrele jänud laps, sest temma wannemad ollid surnud... sepärrast sai temma omma lapse põlwes wäga sandiste kaswatud...»²⁸ «Sandisti» kasvatati neid «kasulapsi» aga sellepärast, et nende kasuvanemad nägid neis sageli eelkõige ekspluateerimisobjekte. Juba 1833. aastast pärineb Avinurme vallakohtu protokoll, milles öeldakse: «Ja on Koggonnakohto Moistussega tehtud, et peawad omma kassu Wanne mid 20 aastad tenima ja kaswama ja siis võib palka küssida ja ärra Minna.»²⁹ Pole seetõttu midagi imestada, et C. H. J. Schlegeli poolt XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel aastakümnel üles kirjutatud laludes sõna «kasulaps» kasutatakse mingi noorema sulase-teenija nimetusena³⁰.

Samuti nagu orvud määrati ka sugulasteta vanad, vaesed ja vigased kuni XIX sajandi keskpaigani kogukonna poolt taludesse, kusjuures nad teatud ajavahemiku järel (Pühajärve vallas 1850-ndail aastail mõned näiteks iga nädala, teised iga aasta järel) pidid ühest talust teise minema³¹. Kuigi selliste «kodapooliste» või «korterirahva» pidamine veel kuni XIX sajandi keskpaigani põhiliselt kandis omapärase sotsiaalse hoolekande iseloomu, pidi «kodapooline» ka juba sel ajal püüdma end kuidagi pererahvale kasulikuks teha. Luce kirjelduste järgi oli ideaalne kodapooline selline inimene, kes siis kui «... tööd ei woind... ennam teha...», püüdis pererahvale kasu tuua vähemalt sellega, et õpetas lapsi³².

Sulaste-teenijatüdrukute kiht rekruteerus oma perekonna liikmeist ja üha suuremal määral võõraist — kogukonna vaesemaist liikmeist. Niikaua kui see palgaline veel täiejõulise tööinimese ülesandeid ei suutnud täita, kandis ta vaimu nime³³. Holstre kogukonnakohtu materjalides on säilinud huvitav sulaseliikide nimestik. Sulast, kes end aastaks peremehe juurde tööle kauples, kutsuti poisiks, kui ta aga töötas peremehele ainult 3 päeva nädalas, siis poolsulaseks³⁴. Kui sulane töötas peremehele oma hobusega, siis kutsuti teda sageli tõprasulaseks³⁵. Kuid sageli nähtavasti kutsuti sulaseid ja teenijatüdruid lihtsalt ühe üldnimega — «orjad» ja selle nime all fikseeriti neid isegi kohtuprotokollides³⁶.

Sageli teenis abielus sulane peremeest koos naisega. Sulase naine oli tavaliselt kohustatud pererahvast ilma palgata abistama heinateol, vilja-

²⁶ ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, a. 1817, sü. 297, l. 3; a. 1828, sü. 299, l. 31.

²⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 78.

²⁸ J. W. L. Luce, *op. cit.*, lk. 24. — Vrd. J. L. Parroti poolt juba 1828. aastal fikseeritud vanasõna: «Aus laps nutab ahju otsas, hooralaps ukse taga» (J. L. v. Parrot, Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liven, Lätten, Esten... Neue Ausgabe, Berlin, 1839, Erl. Nr. 41).

²⁹ A. Traat, Väljavõtted vallakohtute protokolliraamatutest, Tartu, 1951 (käsi-kiri, säilitatakse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis), I kd. l. 9.

³⁰ Saates otsima kadumaläinud hobust ja lehma ütleb perenaine: «Saadan sulased otsima, kasulapsed kaema» (C. H. J. Schlegel, *op. cit.*, Bd. X, lk. 71).

³¹ A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 107. — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 19—20.

³² J. W. L. Luce, *op. cit.*, lk. 3.

³³ Sealsamas, lk. 4.

³⁴ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 7.

³⁵ Sealsamas, sü. 5, l. 24.

³⁶ ENSV RAKA, f. 896, nim. 1, a. 1803, sü. 2, l. 134.

koristamisel ja kodustel töödel. Selle eest sai sulase perekond õiguse pidada mõnd väiksemat kodulooma³⁷. Et aga sulase naise kohustused olid piiritletud õige ebamääraselt ja peremehe püüdsid nende tööjõudu enda huvides võimalikult palju ära kasutada, siis tekkis juba 1820—1830-ndail aastail õige sageli kohtutüülisid sulase naise palga küsimuses³⁸.

Sulase palk koosnes veel kuni XIX sajandi keskpaigani kolmest põhis- osast: rukkialgast (s. t. naturaalsest, viljas antavast töötasust), riidepal- gast (peremehe poolt sulasele antavatest tööriietest) ja rahapalgast. Rukki- palka asendati kuni 1840—1850-ndate aastateni väga sageli osaliselt või täiesti n. n. palgamaaga (rukki-, odramaa või palgaheinamaaga)³⁹. Siin- juures kehtis tava, et sulane oli kohustatud oma palgamaad harima — s. t. hoidma põllumajanduslikult kasutuskõlblikus seisukorras⁴⁰. Holstres näi- teks oli palgamaa institutsioon nii laialt levinud, et enamikul sulastest oli ka väike majapidamine ja nad pidasid seetõttu isegi karjaseid⁴¹.

Niikaua kui sulane oli peremehe juures töö, oli ta ka «pere söögis»⁴². Juba sajandi algusest on andmeid selle kohta, et sulased nurisevad toidu üle. Luce paneb hiljuti sõjaväkke võetud talusulaste suhu järgmised ise- loomustavad sõnad: «Mitte üks ainus sant aasta egga ükski sitke perre- mees ei sunni meid aggana leiba süa...»⁴³. Sama räägivad ka rahvaluule andmed⁴⁴.

Veel kuni 1820—1830-ndate aastateni kehtis keskaegne tava, et kui sulane või tüdruk enne aasta lõppu töölt lahkus või töölt minema aeti, siis jäi ta palgast ilma⁴⁵.

Kohtumaterjalides on juba 1820-ndaist aastaist (esimene aastakümme, mil valla- ja kihelkonnakohtud alustasid regulaarset tegevust) andmeid teravaist kokkupõrkeist peremeeste ja sulaste-teenijate vahel (teenijatüd- ruku julm peksmine, sulasega «tõrelemine», talle abi keelamine jne.)⁴⁶. Loomulikult ei mänginud sulane siinjuures mingi passiivse kannataja osa. Rujiene pastor kurtis juba 1802. aastal, et sulane «... ei ütle enam pere- mehele ühtki head sõna»⁴⁷. Aastast 1822 pärinevad esimesed andmed lau- lust «Sulane läheb ära» — tervest väikesest lugulaulust, mis räägib sellest, kuidas sulane kitsile peremehele vastu paneb ja ähvardab parema juurde minna⁴⁸. Rida rahvalaule ja vanasõnu näitab selgesti, et juba sajandi esi- mesel veerandil (väga võimalik ka, et juba XVIII sajandi lõpus) on sulasel ja peremehel reas küsimustes täiesti erinevad seisukohad. Peremees peab põhimõtteliselt sulast laisaks (vanasõna: «Minu sulasel on oma sulane»), sulane leiab, et talle liiga palju tööd peale sunnitakse (vanasõna: «Mul pole ju enam kui kaks kätt»); peremees teeb näo, et sulase elu on tema omast parem ja muretum, sulane väidab vastupidist jne.⁴⁹

³⁷ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 7. — A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 9.

³⁸ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 1, l. 15, 100; f. 3671, sü. 2, l. 6.

³⁹ ENSV RAKA, f. 3671, sü. 1, l. 6, 8, 9, 63, 73—74, 116; sü. 2, l. 1; f. 894, nim. 1, a. 1817, sü. 2, l. 82. — A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 176.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 26.

⁴¹ Sealsamas, l. 40; sü. 5, l. 61. — XVIII sajandi lõpus oli selline nähtus ilmselt õige laialt levinud. Säärase oletuse kasuks räägib A. W. Hupeli tähelepanek, et Liivimaal ole- vat ka kõik sulased omanud hobuseid (A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, I Band, Riga, 1774, S. 24—25*).

⁴² ENSV RAKA, f. 890, nim. 1, a. 1817, sü. 20, l. 31. — A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 9.

⁴³ J. W. L. Luce, *op. cit.*, lk. 85.

⁴⁴ J. L. Parrot, *op. cit.*, Erl. Nr. 41. — V. Pino, *op. cit.*, lk. 85, 91, 93—94.

⁴⁵ V. Pino, *op. cit.*, lk. 61; ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 1, l. 76; f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 20.

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 1, l. 74; f. 880, nim. 1, a. 1823, sü. 298, l. 12; f. 881, nim. 1, a. 1823, sü. 9, l. 32.

⁴⁷ LNSV RKA, f. 214, a. 1802, sü. 193, l. 46—52.

⁴⁸ V. Pino, *op. cit.*, lk. 199.

⁴⁹ J. L. Parrot, *op. cit.*, Erl. Nr. 41 — V. Pino, *op. cit.*, lk. 155, 153.

Peremehe ja sulase vahekord ei kujuta endast aga XIX sajandi alguses veel kapitalistlikku tootmissuhet. Ei tohi unustada, et sulane, nagu ta peremeeski, on sunnismaine. Veelgi enam — kuni 1860-ndate aastateni kehtib sulaste suhtes puhtfeodaalse iseloomuga mittemajanduslik töösundus. Sulane ei tohi mõisniku loata lahkuda mõisa piiridest ning ta ei tohi isegi olla töötaja. Massiliselt esineb ilma teenistusega sulaste tööle määramist peremeeste juurde valla- või kihelkonnakohtu poolt⁵⁰. On selge, et tööandja ja töövõtja vaheliste vabapalgalise töö suhete kujunemine on sellistes tingimustes võimatu.

Mõis suhtus teosulastesse nagu oma tööloomadesse. See ei seisnud üksi selles, et neid teostasid töö nagu loomi. Suhtumise tõttu teosulastesse kui oma tööloomadesse ei lubanud mõis peremehel ka teosulast liiga näljutada. Ajaloolises traditsioonis säilinud mälestusi sellest, kuidas mõis mõnikord peremehi karistab, sest sulase leivakott on liiga kasin, kinnitavad ka kohtumaterjalid⁵¹.

Urvides Goluni mõisa talupoegade majanduslikku olukorda, pani G. N. Bibikov tähele, et hobuste arv talupoegade majapidamistes oli kahtlustäratavalt suur. Ka kõige vaesematel talupoegadel, keda tabati näiteks aidast viljavarguselt, oli 5, 6, isegi 8 hobust. Mõisavalitsus pühendas nende hobustele suurt tähelepanu — kontrollis, kuidas neid toidetakse jne. G. N. Bibikov tegi järelduse, et nende hobuste ülalpidamine, keda kasutati põhiliselt teotööl, oli tegelikult talupoegadele üheks lisakoormiseks. «Kuid olles Goluni vaeste talupoegade majapidamistes, ei suutnud need hobused toita oma uusi peremehi ja jäid sisuliselt mõisamajapidamise koostisosadeks»⁵². Peab ütlema, et eesti teosulaste seisundis oli kuni 1840-ndate aastateni palju samasuguseid jooni. Nende tööjõud neelas põhiliselt mõis, ülal pidid neid pidama aga peremehed.

«Teosulase töö on münt, millega rentnik tasub oma rendi...»⁵³, ütles 1846. aastal üks Eestimaa mõisnikest. Sulase näljas hoidmine, püüe talle halvemat palgamaad ja viletsamaid riideid anda — kõik see kujutas endast õieti peremehe püüet tasuda mõisale renti sellise mündiga, mille tegelik väärtus oli tema nominaalväärtusest väiksem. Mündivõltsimine oli aga teatavasti levinud juba ammu enne kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsu.

«Võib kindlalt väita, et pärisorjuse juures oli jõukal talupojal kasulikum ja kergem lasta oma kokkuhoitud summad käiku kaubanduse ja liiakasuvõtmise teed mööda...»⁵⁴, ütleb L. Genkin. Sedasama võime öelda ka eesti küla kohta XIX sajandi esimesel poolel. Juba 1802. aastal hoiatas Kalsnawa pastor Doebner, et tuleb valvata, et vaesemaid talupoegi «... jõukamate poolt igasuguste võtete ja näilise abi sildi all ei petetaks, alt ei veetaks ega rõhutaks sel teel, et nad neile valmis on talvise saagi peale laenama ja ette andma raha ning muid asju, seda aga kindlal ajal ja suure intressiga tagasi nõuavad...»⁵⁵. Liigkasuvõtliku laenu teel

⁵⁰ A. Траат, *op. cit.*, I kd., l. 43 (1825. a.). — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 1, l. 9 (1826. a.); f. 907, nim. 1, a. 1834, sü. 266, l. 1 (1834. a.); f. 880, nim. 1, a. 1846, sü. 301, l. 11 (1848. a.). — A. Траат, *op. cit.*, II kd., l. 32 (1846. a.). — ENSV RAKA, f. 881, nim. 1, a. 1845, sü. 10, l. 109 (1850. a.). — A. Траат, *op. cit.*, II kd., l. 86 (1850. a.); sealsamas, I kd., l. 20 (1852. a.). — ENSV RAKA, f. 881, nim. 1, a. 1850, sü. 11, l. 56 (1855. a.); f. 905, nim. 1, a. 1857, sü. 6, l. 44 (1857. a.). — A. Траат, *op. cit.*, II kd., l. 143 ja 188 (1858. a.). — ENSV RAKA, f. 881, nim. 1, a. 1850, sü. 11, l. 86 (1858. a.); f. 905, nim. 1, a. 1858, sü. 7, l. 25, 52. (1858. a.).

⁵¹ A. Траат, *op. cit.*, II kd., l. 104.

⁵² Г. Н. Биби́ков, *op. cit.*, lk. 88.

⁵³ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Dorpat, 1846, S. 223.

⁵⁴ Л. Генкин, *op. cit.*, lk. 192.

⁵⁵ LNSV RKA, f. 214, a. 1802, sü. 193, l. 128. Vaesemate talupoegade häbistavast «väljapressimisest» (Wucher) jõukamate poolt räägib ka Ropaschu pastor (sealsamas, l. 14—19).

püüdis üks Sangaste talupoeg 1826. aastal röövida teiselt kaht lehma; aastail 1827 ja 1828 kaotas sellise laenu tagajärjel üks Vana-Antsla talupoeg oma hobuse, teine lehma⁵⁶, 1830. aastal määrati 4 rubla 25 kopika suuruse võla tasuks ühe vaese talupoja alles kasvav vili⁵⁷.

Laialt jätkus juba varasemal sajandil esinenud nähtus — vaesemad talupojad pantisid oma maad jõukamatele. Puhja pastor kirjeldas 1802. aastal seda nähtust järgmiselt: «...veidi jõukamate ja oma mõisahärrade soosingus seisvate peremeeste äärmiselt kuritegelik omakasupüüdlikkus, kes oma huvides halastamatult ära kasutavad oma vaeste, näljast piinatud kaasinimeste häda. Nad laenavad neile küll kevadel veidi toiduaineid, kuid tingimusel, et saavad abivajajalt 1—2 vakamaa suuruse, külviks täiesti ettevalmistatud ja väetatud maatüki, mille heategijad siis täis külvavad ja korda teevad. Ja nad tingivad endale välja isegi need nõõrimaad, mis vaene peremees on küll üles harinud, kuid mida ta suvivilja puudusel seemendada ei saa — milliste maatükkide saak siis jagatakse mõlema vahel, kuid alati andja või abistaja kasuks»⁵⁸. Karula pastor märkis samal aastal, et sellise «abiandmise» puhul saadi ühe vaka (= 6 külimitu) pealt 6 külimitu ja isegi rohkem kasu⁵⁹. Samalaadilistest võla eest maaga tasumise juhtumitest räägivad ka kohtumaterjalid nii Lõuna- kui ka Põhja-Eestist⁶⁰. XIX sajandi esimesel kolmandikul olid küllalt sagedased ka juhtumid, kus vaesel talupojal tuli jõukamale võlg tasuda tööga⁶¹.

Kõik need juba kapitalistliku tootmisviisi pealetungist tunnistust andvad nähtused arenesid aga feodaalse formatsiooni äärmiselt kitsendavais tingimuses. Kuigi, nagu nägime, maatükkide omavaheline «rendile andmine» külas oli õige levinud, oli see ametlikult seadusega keelatud⁶². Rahaliste laenude levikut pidurdas aga asjaolu, et laostunud talupojal nõudis võla tasumist esimesena alati mõis, mistõttu laenuandjad talupojad jäid antud laenust sageli hoopis ilma⁶³. Kõigi nende feodaalsete institutsioonide ja õiguste rõhuva surve tagajärjeks on aga, nagu näitab V. I. Lenin, «...madalamate ja halvamate kapitalivormide, kaubandus- ja liigkasukapitali määratu suur levik»⁶⁴.

Nagu varasematel sajanditelgi, oli ka XIX sajandi algul Eesti külas rohkearvuliselt popse ehk vabadikke. Isegi juhuslikule läbisõitjale torkas silma nende erakordne vaesus. «Oma jalutuskäikudel — juba oma reisil siia — nägin ma sageli kahvatuid nägusid — eriti naisi — kes hiilisid nagu vaimud ringi,» kirjutab C. H. J. Schlegel 1807. aasta kohta, «ja kui ma küsisin järele, kes nad on, siis vastati: «Need on vabadikud»⁶⁵. XVIII sajandi lõpus kujutasid popsid ehk vabadikud endast omapärast maaproletariaati, kes ei omanud üldse maad või kelle juurviljamaa neid ei suutnud toita ja kes seetõttu pidid tööd otsima jõukamate talupoegade juures või mõisas⁶⁶. 1802. aastast on teateid, et Liivimaa läti osas oli välja kujune-

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, a. 1821, sü. 1, l. 72, 77.

⁵⁷ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, a. 1821, sü. 1, l. 84.

⁵⁸ LNSV RKA, f. 214, 1802. a., sü. 193, l. 230—231.

⁵⁹ Sealsamas, l. 258—259.

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 888, nim. 1, a. 1806, sü. 2, l. 48 (1817. a.); f. 894, nim. 1, a. 1817, sü. 2, l. 55 (1829. a.); f. 3367, nim. 1, sü. 1, l. 67 (1826. a.), l. 140 (1840. a.).

⁶¹ ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, a. 1817, sü. 297, l. 18 (1818. a.); f. 881, nim. 1, a. 1823, sü. 9, l. 75 (1833. a.); f. 880, nim. 1, a. 1834, sü. 300, l. 2 (1834. a.).

⁶² Полное Собрание Законов, собрание первое, т. XXXIII, стр. 767.

⁶³ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, a. 1821, sü. 1, l. 19, 85; f. 894, nim. 1, a. 1817, sü. 2, l. 89.

⁶⁴ V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 51.

⁶⁵ C. H. J. Schlegel, *op. cit.*, Bd. V, S. 287—288.

⁶⁶ J. H. Jannau kirjutab juba 1772. aastal vabadike kohta, et «...kuna neil maad pole, siis peavad nad end ja oma lapsi toitma mitmesuguste töödega» (J. H. v. Jannau), An das Lief- und Ehstländische Publikum, 1772, S. 161.

nud kindel vabadike päevapalk — 1 külimit vilja tööpäeva eest⁶⁷. Kohtumaterjalid, mälestused ja muud andmed nii Lõuna- kui ka Põhja-Eestist räägivad sellest, et vabadike palkamine päevatööle oli juba XIX sajandi esimesel poolel õige levinud nähtus⁶⁸. Iseloomulik on kohtuasi 1864. aastast Holstres, kus peremees keeldus popsile tasu maksmast, sest see olevat «kutsumata tööle tulnud»⁶⁹.

Kogu XIX sajandi esimese poole agrariseadusandlus näitab selgelt, et mõisnikud ei vaadanud sugugi hea pilguga sellise liiga vaba ja liikuva (*lose*)⁷⁰ talurahvakihi olemasolule, kuid ühtlasi näitavad kohtumaterjalid, et vabadike suhtes ei õnnestunud mõisnikel kunagi kehtestada sellist feodaalset töösundi nagu teosulaste suhtes.

Vabadike töö näol hakkas uus töövorm — vabapalgaline töö — sisse tungima feodaalühiskonna laostuvasse organismi. Seda märkasid juba mõned kaasaegsedki. «Selliseid vabu töölisi on Liivimaal päriselanike hulgas hoolimata pärisorjusest olnud juba ammust ajast,» kirjutas mõisnik P. Sivers 1825. aastal. «Kui ka mõisad neid ei kasutanud, siis olid nad talupoegadele alati hädavajalikud, eriti viljalõikuse ja majaehituse juures...»⁷¹ Mõisnike endi esimesed katsed vabapalgalise tööjõu kasutamiseks kujunesid aga ainult selle pärisorjuslikeks karikatuurideks. Sama P. Sivers oli väga uhke mõisapopside institutsioonile, mis ta oma mõisas oli rajanud. Tegelikult olid aga need mõisapopsid liikumisvabaduseta inimesed, kes olid sunnitud kogu aasta ainult mõisale töötama mõisniku poolt määratud palga eest. Mõisast said nad avansiks toidumoonna. Siversi enda arvutuste järgi jäi üks selline mõisapops, hoolimata sellest, et ta oma perega sai rahuldada ainult kõige hädavajalikumaid tarbeid, 1834. aastal mõisale «võlgu» 2 rubla 78 kopikat⁷².

Nagu juba varem, nii oli ka XIX sajandi esimesel poolel mõisniku esimeseks käsilaseks kubjas. Veel XIX sajandi alguses näib selleks sundijaks olevat lihtsalt üks taluperemeestest, kes ise selle eest oli mõisakoormistest läiesti või osaliselt vabastatud⁷³. Kohtumaterjalid räägivad ka sellest, kuidas kõrtsmikud petavad talupoegi neile poolvägisi peale sunnitud tehingutega⁷⁴. Juba sel ajal kujunenud vanasõna — «Torupill ei toida talu, ta kiidab ainult kõrtsimaid» — näitab, et talupojad said selgesti aru, kellele toob kasu kõrts⁷⁵. Esimesteks taluostjateks olidki need mõisa varjus ja mõisa

⁶⁷ LNSV RKA, f. 214, a. 1802, sü. 193, l. 315—317.

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 881, nim. 1, a. 1823, sü. 9, l. 59; a. 1845, sü. 10, l. 88; f. 861, nim. 1, a. 1859, sü. 1702, l. 13. — C. A. Hueck, *op. cit.*, lk. 79—80.

⁶⁹ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 89.

⁷⁰ Juba 1802. a. nõudis Põide pastor, et need «kahjulikud inimesed» kindlate peremeeste juurde kinnistataks ja «ausale tööle» sunnitaks (LNSV RKA, f. 214, 1802. a. sü. 193, l. 309—313).

⁷¹ (P. v.) Sivers, Die Entstehung der freien Arbeiter in Livland, S. XXV.

⁷² P. v. Sivers, Über die auf dem Gute Heimthal angesiedelten Häusler und deren Verhältniss, S. 48—51. Samalaadiliste mõisapopside pidamisest räägib ka juba J. H. Jannau (*op. cit.*, lk. 161). Siinkohal võib märkida, et aakirja «Вопросы истории» veergudel hiljuti lõppenud, feodalismi põhilise majandusseaduse küsimuses toimunud diskussiooni kokku võtvas artiklis peeti vajalikuks rõhutada: «V. I. Lenin näitas, et XIX sajandil talupoja väikekodanlik majapidamine on progressiivsem teoorjuslik-mõisniklikust» («Вопросы истории», 1955, № 5, стр. 83).

⁷³ «Kubjas on talumeeste eestseisja, kes oma perega kogu tööst vaba ja saab selle tõttu oma põlde, sest tal oma inimestega pole vaja mõisatööd teha, väga heas korras hoida ja on seetõttu rikkam kui teised talupojad» (C. H. J. Schlegel, *op. cit.*, Bd. I, S. 312). Vt. veel sealsamas, lk. 134 ja (De Braye) Essai critique sur l'histoire de la Livonie suivie d'un Tableau de l'état actuel de cette province, T. III, Dorpat, 1817, p. 142—143.

⁷⁴ ENSV RAKA, f. 881, nim. 1, a. 1823, sü. 9, l. 17 (1824. a.), 74 (1833. a.); f. 880, nim. 1, a. 1823, sü. 298, l. 30—31.

⁷⁵ Vt. J. L. Parrot, *op. cit.*, Erl. nr. 41.

abiga end üles upitanud külarikkad — kupjad, kõrtsmikud, aidamehed ja mõldrid⁷⁶.

V. I. Lenin rõhutab oma töödes korduvalt, et kapitalistlik tootmisviis küpses ka Venemaal ja ka vene külakogukonnas feodaal-pärisorjusliku tootmisviisi rüpes. Lenin nimetab kapitalistliku tootmisviisi seda sünnifaasi «embrüonaalseks», «keskaegseks» kapitalismiks ja «maakapitalismiks»⁷⁷. See iseloomustus sobib ka neile kapitalismi võitu ettekuulutavatele sotsiaalsetele vahekordadele eesti külas XVIII sajandi lõpust kuni 1840-ndate aastateni, mida eespool vaatlesime.

Meid huvitab nüüd, millal kapitalistlik tootmisviis eesti külas hakkab kaubanduse ja liigkasu võtmise sfäärist ulatuslikumalt tungima tootmise sfääri. Seda protsessi iseloomustab Lenin kui kapitalismi poolt põllumajanduses n. ö. teise sammu astumist. Külas valitsevate sotsiaalsete suhete sfääris iseloomustab seda asjaolu, et «... rikka ülesostja ja kehvtalupoja klassivastuolu muutub ratsionaalse kodanliku peremehe ja vabade käte vaba müüja vastuoluks»⁷⁸.

Et vaatluse alla tuleb üks käesoleva töö põhiküsimustest, siis on võimalik otstarbekohane kaart-graafiku (joon. 2) kujul anda teatud ülevaade kasutatud arhiivimaterjalist. Kahjuks pole kasutatud materjal kõikehõlmav, kuid vaevalt saab materjali valikule ette heita sihikikkust.

Ekspluateerimine on lisaproducti (sageli isegi osa hädavajaliku producti) äravõtmine otseselt tootjalt. Kui feodalismi lõpliku laostumise tingimustes hakkavad lisaproducti sulaste käest ära võtma taluperemehed, on meil vaevalt põhjust selles näha mingit feodaalse tootmisviisi laienemist, olgugi et selle juures esialgu kasutatakse feodaalseid meetodeid. Aastad, millal taluperemehed kas vähendavad sulaste palku või, suurendades töösundi, jätavad palga suuruse endiseks, dateerivadki kapitalistliku tootmise võidukäigu algust eesti külas n. ö. laial rindel, kapitalismi teise sammu algust. Kapitalism teatab oma tulekust sulaste palkade normeerimisega.

1840—1850-ndail aastail algas Lõuna-Eestis taluperemeeste võitlus sulaste palkade kindlaksmääramise eest, mis töösunni märgatava suurenemise juures sisuliselt tähendas palkade vähendamist. 3. aprillil 1843. aastal sõlmisid Holstre peremehed omapärase liidulepingu sulaste vastu — kohtumeeste ja valla võõrmündrite kokkulepe määras kindlaks sulaste palgad iga sulaste liigi (poiss ja poolsulane) kohta eraldi. Kokkuleppe sõlmimist põhjendati sellega, et mõned peremehed olevat sulastele liiga suurt palka maksnud⁷⁹. 22. veebruaril 1857. aastal korraldati seda kokkulepet, kusjuures peremehe, kes rohkem palka peaksid maksma, ähvardati 10-rublase rahatrahviga⁸⁰. 16. märtsil 1853. aastal määrati peremeeste poolt sulastele palgad Pühajärve vallas⁸¹.

Lisaproducti tagaajamine nõuab tööpalga mõõtmist äärmise täpsusega. Kujunevad täpsed palgaskaalad, peremehed hakkavad ära kasutama iga ettekäänat palga vähendamiseks. Ilmselt juba 1850-ndail aastail oli Vana-Antslas välja kujunenud täpne sulaste palgaskaala (lisaks rukki- ja riidepalgale sai sulane teisel tööaastal 2, kolmandal 3, neljandal 6, viiendal 8 ning kuuendast aastast alates 10 rubla aastas)⁸². Kui varem maksti sulasele, kes oma hobusega tööl käis, palka lihtsalt kui «tõprasulasele», siis

⁷⁶ V. Pino, *op. cit.*, lk. 65.

⁷⁷ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 289. V. I. Lenini teoste 1. köite tõlkijate poolt kasutatud sõna «maakapitalism» on ilmselt ebaõnnestunud, parem oleks «külakapitalism».

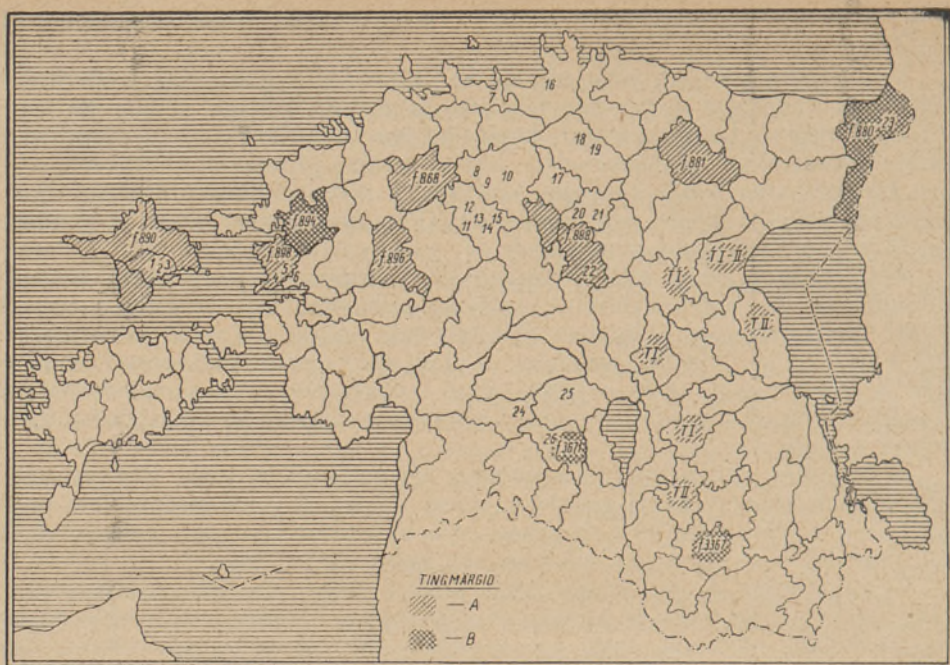
⁷⁸ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 437.

⁷⁹ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 7.

⁸⁰ Sealsamas, sü. 6, l. 199—200.

⁸¹ A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 117.

⁸² ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 4, l. 61—63.

Joon 2. Ülevaade kasutatud arhiivmaterjalist. Tingmargid: mõisad, millede revisjoni-kirjad (1858. a.) on analüüsitud: 1 — Putkaste, 2 — Vaimla, 3 — Aadma, 4 — Kiideva, 5 — Mäemõisa, 6 — Äeska, 7 — Penningi, 8 — Tammiku, 9 — Oru, 10 — Ojasuu, 11 — Maidla, 12 — Purila, 13 — Mahtra, 14 — Kaiu, 15 — Kuimetsa, 16 — Kolga, 17 — Kuri-soo, 18 — Albu, 19 — Roosna, 20 — Rava, 21 — Einmani, 22 — Silmsi, 23 — Auvere, 24 — Puiatu, 25 — Uue-Võidu, 26 — Heimtali.

A — Piirkonnad, millede talurahvakohtute materjalid on läbi vaadatud (Avinurme, Jõgeva, Laiuse-Tähkvere, Meeri, Puurmani — T I, Pühajärve, Ranna ja Torma — T II vallakohtute materjalid töötas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi üles-andel 1950. a. läbi ja koostas väärtuslikud väljavõtete kogud sm. A. Traat).

B — Piirkonnad, millede talurahvakohtute materjalid põhjalikult läbi uuriti.

f. 868 jt. — talurahvakohtu arhiivi fondi number ENSV RA Keskarhiivis.

nüüd tasuta juba inimese ja hobuse tööjõu eest eraldi⁸³. Holstres oli juba 1840-ndail aastail kujunenud komme, et teise tööaasta eest maksti rohkem palka kui esimese eest⁸⁴.

1850-ndaist aastaist alates hakkas esinema «viidetud päevade» mõiste. Need päevad arvestati peremehe poolt tööajast maha ning nende eest palka ei makstud⁸⁵. Aja jooksul evolutsioneerus see isegi kahjutasu nõudmiseks «viidetud päevade» ja palga maksmisest keeldumiseks haiguspäevade eest⁸⁶. Karjase palgaks loeti veel XIX sajandi keskel tavaliselt karjalapse ülalpidamist talve jooksul⁸⁷. Juba samal ajal leidis aga osa peremehi, et selline palk on liiga kõrge. Massiliselt hakkas esinema karjalaste talust minemakihutamist vastu talve tulekut, mille vastu karjaste vanemad (tava-

⁸³ Sealsamas, sü. 2, l. 129.

⁸⁴ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 21.

⁸⁵ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 6, l. 64—65 (1852. a.), 171—172 (1855. a.); f. 3367, nim. 1, sü. 7, l. 113—114 (1876. a.).

⁸⁶ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 9, l. 63 (1878. a.); sü. 10, l. 123 (1880. a.); f. 3671, nim. 1, sü. 13, l. 49 (1877. a.).

⁸⁷ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 7, l. 95 (1862. a.); f. 3367, nim. 1, sü. 4, l. 59 (1867. a.); sü. 5, l. 99 (1872. a.).

liselt vabadikuperekonnad) energiliselt, kuid tulemusteta protesteerisid⁸⁸.

Kapitalistliku tootmisviisi sissetungimise protsessi väljenduseks tuleb lugeda ka seniste aastasulaste ja tüdrukute järkjärgulist väljatõrjumist suviliste ja päeviliste poolt⁸⁹. Peremehed hakkasid sellist teenistusvahekorda endale kasulikumaks pidama, sest nagu karjase nii ka sulase ületalve pidamist loeti liiga kulukaks.

Silmanähtavalt muutus talupidajate suhtumine maasse. Varem, nagu nägime, oli sulase palga tavaliseks koostisosaks palgamaa. Sulane võis maad kasutada kuidas soovis, ainult sööti ei tohtinud ta seda jätta. 1849. aastal jäi Holstres palju sulaseid ilma teenistusest. Nad pöördusid kogukonnavalitsuse poole, et saada luba ka sel aastal enda ülalpidamiseks kasutada eelmisel aastal saadud palgamaad, kuid ajad olid muutunud ja peremeestest koosnev kohus otsustas, et «maad ja sõnnikut» pole sulastel õigus saada⁹⁰.

Varem kehtis põhimõte, et kevadel teise tallu tööle läinud sulane sai tema poolt endise peremehe palgamaale külvatud talivilja saagi kätte terve ulatuses. 1840-ndail aastail hakkas aga kehtima tava, et «seaduse järrel kellekil, kes ühhest tallost teise lähhab vilja järrel antakse, veel vähhem sellel kes teise valda erra lähhab»⁹¹. Parimal juhul võis sulane seemnevilja tagasi saada⁹². Sulasele püüti «palgaks» anda võimalikult halb maaüks⁹³.

1840-ndail aastail algas Holstres omapärane külasisene *clearing of estates*. Peremehed hakkasid massiliselt sulaste käest palgamaid ära võtma ning sulaseid ja popse oma maalt ära kihutama. Holstre kogukonnakohtu protokollid registreerivad selliseid fakte:

1846. a. — 3	1866. a. — 1
1847. a. — 1	1867. a. — 1
1849. a. — 1	1868. a. — 1
1850. a. — 2	1869. a. — 3
1851. a. — 1	1870. a. — 2
1852. a. — 5	1871. a. — 6
1854. a. — 5	1872. a. — 1
1855. a. — 5	1873. a. — 1
1856. a. — 1	1876. a. — 3

Kokku 43 juhtu 31 aasta jooksul⁹⁴.

Iseloomustav on siinjuures vallakohtu käitumine. Sulaste suhtes otsustati üldreeglina algusest peale, et neil pole õigust maad saada ja paremal juhul kohustati peremeest sulasele vaid aiamaad andma. Teine olukord valitses aga popside suhtes. Talu maalt minema aetud pops langes paratamatult kogukonna ülalpidamisele. Seetõttu kohustas kogukonna huve silmas pidav vallakohus kuni 1860-ndate aastate lõpuni peremehi popse enda juures pidama. 1870-ndail aastail pääses aga ka selles küsimuses lõplikult võidule maa eraomandi põhimõte, kohus hakkas tunnustama peremehe

⁸⁸ A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 8 (1844. a.), 57 (1847. a.) — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 6, l. 36 (1851. a.), 175 (1856. a.); sü. 7, l. 36 (1861. a.), 95 (1862. a.); sü. 8, l. 8 (1865. a.).

⁸⁹ Suviliste ja päevapalga mõisted hakkavad kohtumaterjalides esinema alates 1840—1850-ndaist aastaist. ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 6 (1843. a.); sü. 6, l. 57 (1852. a.), 79 (1852. a.), 93 (1853. a.); sü. 7, l. 166 (1864. a.); f. 3367, nim. 1, sü. 2, l. 111 (1855. a.), sü. 4, l. 104 (1869. a.); sü. 7, l. 113—114 (1876. a.); f. 894, nim. 1, sü. 3, l. 137 (1863. a.).

⁹⁰ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 44.

⁹¹ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 46.

⁹² Sealsamas, sü. 5, l. 73—74.

⁹³ A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 59, 145.

⁹⁴ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 4, l. 76, 84, 98; sü. 5, l. 44, 85; sü. 6, l. 29, 71—73, 137, 140, 151, 157, 160, 163, 188; sü. 8, l. 81, 162; sü. 9, l. 53, 122, 133; sü. 10, l. 94, 168—169, 212; sü. 11, l. 28; sü. 12, l. 108, 128, 173—174.

õigust «võõraid» oma maalt minema ajada ja vaesed talupojad loobusid kohtu poole pöördumisest.

Selles sulaste maa eksproprieerimise protsessi käigus kasvasid peremehe ja maalapikesega varustatud sulase suhted maavaldaja ja rentniku suheteks. Alates 1840—1850-ndaist aastaist hakati peremehe ja sulase vahelisi töölepinguid sageli kutsuma rendilepinguiks ning neid hakati hoolikalt vormistama⁹⁵. Ja juba 1851. aastal määras vallakohus ühele sulasele ihu-nuhtlust selle eest, et ta peremehele renti ära ei tasanud⁹⁶. Renti hakati nõudma ka talu maal elunevalt vabadikelt⁹⁷. Talus elunevalt «kodapoolistelt» hakati üüri nõudma⁹⁸.

Kui üldkehtiv oli 1850-ndail aastail ka juba Põhja-Eestis põhimõte, et sulased, kodapoolised jt. peavad maksma peremehele korteriüüri, sellest räägib E. Vilde romaani «Mahtra sõda» kohtustseenis kujukalt Ants Velt, öeldes, et tema naine, kuna ta «... peremehe toas elab, selle eest teeb ta peremehele tööd...»⁹⁹. Teatavasti kirjutas E. Vilde selle episoodi ajaloolise isiku A. Veldi mälestuste käsikirja põhjal¹⁰⁰.

Kõige selle taga seisab aga peremehe püüe raha kokku ajada. Peremeest hakkab huvitama eeskätt see väärtus, mille ta rahamajanduslikul turul kergesti realiseerida saab ning mille pealt ta võib hakata intressi saama. Sagedased on juhud, kus sulane tahab peremehele maksta tööga, peremees aga keeldub ja on nõus vastu võtma ainult raha¹⁰¹.

Nagu näeme, avaldus eespool kirjeldatud protsess kõige selgemini Holstre kogukonnas. Kõige vähem andmeid on Põhja-Eestist. Siinjuures tuleb aga arvestada, et vallakohtud rajati Põhja-Eestis alles 1866. aastal. Selle ajani seal tegutsenud kihelkonnakohtud ei omanud aga sellist poolomavalitsuslikku iseloomu nagu Lõuna-Eesti vallakohtud. Oli näiteks mõeldamatu, et kihelkonnakohus oleks fikseerinud peremeeste kokkuleppe sulaste palga suuruse kohta. Sulaste palgamaa andmine oli jällegi kõige rohkem levinud näiteks Holstres ja selle äravõtmine peremeeste poolt kajastus siin kõige selgemini. Siiski on rida iseloomulikke kõrvalnähtusi (nagu näiteks popsidelt ja kodapooliseilt rendi ja üüriraha nõudmine) levinud õige laialt. Kõige selle tõttu võime dateerida eespoolvaadeldud peremeeste pealetungi sulas- ja popsirahvale Lõuna-Eestis 1840—1860-ndate, Põhja-Eestis aga 1850—1870-ndate aastatega.

Siinkohal tuleb märkida, et kõrvuti sulaste ja vabadike käest maa äravõtmisega areneb ka teine protsess. Lenin on näidanud, et kapitalismi arengule põllumajanduses Venemaal on iseloomulik maatikikesega varustatud (õigemini sellega orjastatud) põllutöölise sotsiaalne tüüp. Viletsaid maalappe ja naturaaltasu palgaks saavaid moonamehi hakkasid mõisnikud pidama Lõuna-Eestis õige laialdaselt juba 1820—1830-ndail aastail, Põhja-Eestis hiljemalt 1840—1850-ndail aastail¹⁰². Teravam vajadus tööjõu

⁹⁵ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 84; sü. 6, l. 103—104, 126.

⁹⁶ Sealsamas, sü. 6, l. 39.

⁹⁷ Sealsamas, sü. 5, l. 41; sü. 6, l. 101, 193; sü. 9, l. 101; f. 3367, nim. 1, sü. 6, l. 122—123; sü. 10, l. 64—65. — A. Traat, *op. cit.*, I kd., l. 134. Iseloomustav on, et sel ajal hakkasid ka popsi ja «kodapoolise» mõiste kokku sulama (ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 6, l. 122—123).

⁹⁸ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 75, 84 (1850. a.). — A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 88 (1850. a.). — ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, a. 1846, sü. 301, l. 77 (1856. a.); f. 3671, nim. 1, sü. 7, l. 76 (1862. a.); sü. 10, l. 31—32 (1869. a.); 68 (1870. a.); sü. 11, l. 100—101 (1874. a.).

⁹⁹ E. Vilde, *Mahtra sõda*, Tallinn, 1955, lk. 204.

¹⁰⁰ Vt. sealsamas, lk. 201.

¹⁰¹ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 59 (1849. a.); sü. 6, l. 4—5, 12 (1851. a.). — A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 148 (1858. a.).

¹⁰² A. Traat, *op. cit.*, I kd., l. 43, 48; II kd., l. 149. — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 6, l. 109, 124; sü. 7, l. 27, 93. — Dr. O. Grünewaldt-Haackhof, *Vier Söhne eines Hauses*, Bd. II, Leipzig, 1900, S. 158.

järele tekkis Eesti ala mõisates seoses talude väljaostu algusega. Juba enne talude massilise väljaostu algust olid aga mõisnikud välja arendanud uue orjastava ja tootmise arengule pidurdavalt mõjuva tootmissuhete vormi moonamehe institutsiooni näol. Põhiliselt kultiveeriti sellelaadilisi suhteid Eesti alal XIX sajandil mõisate poolt, kuid nagu näitavad 1870-ndail aastail mõnedes Lõuna-Eesti põllumajandusseltsides toimunud vaidlused, järgnes osa jõukamaid taluperemehi selles küsimuses meeleldi mõisnike eeskujule¹⁰³.

Sulased ei jätnud muidugi reageerimata ekspluateerimise tugevnemisele. Nende kokkupõrked peremeestega sagesid ning omandasid teravama iseloomu¹⁰⁴. Sulased hakkasid mõistma, et peremehed, nagu väljendas üks sulane Vana-Antslast, neid «riisu tahavad»¹⁰⁵.

Nende kahe sotsiaalse rühmituse, peremeeste ja sulaste vaheline võitlus määras nüüd ka sulaste palga suuruse, mida veel XIX sajandi esimesel veerandil reguleerisid talurahvaseadused või vanad tavad. Sulaste palga suuruse analüüs annab meile ka konkreetse vastuse küsimusele, kust ammandati need tuhanded rublad, millega taluperemehed mõisnikelt oma talud välja ostsid¹⁰⁶.

Sulaste palga suuruse analüüsimisel tuleb alustada selle koosseisust. Vastasel korral võime jõuda mehaanilistele ja sisuliselt valedele järeldustele.

Nagu nägime, kehtis veel kuni 1850-ndate aastateni tava anda sulasele palgamaa. Sama ajani kehtis veel üldiselt põhimõte, et peremees varustas sulast või tüdrukut toidu ja rõivastega¹⁰⁷. Kuid juba samadel 1850-ndatel aastatel esinesid teenistuslepingud, milledes peremees rõhutas, et sulasel «peab omma Reiwast olla»¹⁰⁸. 1860—1870-ndail aastail tungisid peremehe ja sulase teenistusvahetusesse juba sellised nähtused, nagu «pastlaraha», «saaparaha», «kübararaha» ja «söögiraha»¹⁰⁹ — seega sulane läks üle oma toidule ja riidele. Samal ajal kaotasid sulased oma palgamaa.

Palgamaa ja rõivad moodustasid aga palga koguväärtusest 45—75%, kõige tavalisemalt poole¹¹⁰ (mis ongi võetud aluseks alltoodud tabeli koostamisel). Seega sai sulane või teenijatüdruk rahas või viljas kätte ainult poole oma palgast. Ühtlasi näeme aga, et kui sulaste ja teenijatüdrukute palgad (s. t. tegelikult ainult palga rahas või viljas kättesaadav osa) 1850—1860-ndail aastail nominaalselt kahekordistusid, siis sisuliselt tähendas see seda, et nende palk hoiti samal tasemel, hoolimata töösunni suurenemisest. Palga nominaalne tõus tähendas lihtsalt seda, et palgamaa ja riided maksti nüüd rahas välja.

Nagu näeme, on teatav palgatõus märgatav alles pärast 1870. aastat (selle indeks on ligikaudu 1,4). Samal ajal aga oli akadeemik Strumilini andmeil elukalliduse tõusu indeks aastail 1853—1880 Venemaal samuti 1,4

¹⁰³ Vt. A. Käbin, *op. cit.*, lk. 61—63.

¹⁰⁴ A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 82. — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 6, l. 25; sü. 7, l. 123; sü. 9, l. 90.

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 9, l. 63.

¹⁰⁶ Vt. G. Naan, *op. cit.*, lk. 1322.

¹⁰⁷ 1850. aastal teatas üks teenijatüdruk Pühajärvel, et peremees «... om lubbano asta Palka ni paljo Sogõ kui prukib ning ni paljo Reiwit kui tarvis, ja 5 Rubbla õbbe...» (A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 90). — ENSV RAKA, f. 894, nim. 1, a. 1843, sü. 3, l. 70.

¹⁰⁸ A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 116.

¹⁰⁹ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 10, l. 43, 75—76, 123, 132.

¹¹⁰ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 6, l. 199—200; sü. 7, l. 134—136; sü. 9, l. 94; sü. 13, l. 44, 192; f. 894, nim. 1, sü. 4, l. 86.

	1821—25	1826—30	1831—35	1835—40	1841—45	1846—50
Rukki säilitise keskmine hind talvel (höberublates) Tallinnas	53	47	70	68	84	76
Nisu — „ — „	106	91	96	144	129	139
1 setvert kartuleid (keskmise, talvel)	} Hind Tallinnas kopekates					
1 toop värsket piima (keskmise, suvel)						
1 nael köögivõid (keskmise, suvel)						
1 paar mune (keskmise, suvel)						
1 nael sealiha (keskmise, talvel)						
1 nael loomaliha (keskmise, talvel)						
Sulase aastapalk (paberrahasse ümberarvestatuna)					(1843) 10 rbl. riidepalka + 15—20 rbl. eestmaad (3 vakamaad)	
Holstres					25—30 rbl.	
Vana-Antslas	(1827—28) 14,8 rbl.	(1833) 25,2 rbl.				
Tüdruku aastapalk (paberrahasse ümberarvestatuna)	Vana-Antslas (1828) 14,8 rbl.					
Sulase aastapalk (paberrahasse ümberarvestatuna)	Lääne-Nigula kihelk.		(1838) 24 rbl.	(1840) 26 rbl.	(1845) 20—23 rbl.	

* Tabel on koostatud järgmiste materjalide põhjal: ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. f. 3367, nim. 1, sü. 1, l. 68, 76, 101; sü. 2, l. 62; sü. 5, l. 30, 105, 124; sü. 6, l. sü. 4, l. 86, 101; võrdluseks toodud toiduainete hinnad on võetud Tallinnas ilmunud ведомости* (1853—1867) ja „Revalsche Zeitung“ (1868—1886).

** Andmed nisu hinna kohta nälja-aastail 1867—1868 puuduvad.

(korteriiür kaasa arvatud isegi 1,7) ¹¹¹. Elukalliduse tõusu kohta Eesti- ja Liivimaa kubermangudes XIX sajandil puuduvad veel täpsemad andmed. Eespool toodud tabeli andmed näitavad aga, et toiduainete hinnad tõusid Eestimaa kubermangus 1860—1870-ndail aastail keskmiselt 1,3 korda. See tõttu on väga tõenäoline, et ka Eesti- ja Liivimaal oli elukalliduse tõusu indeks 1850—1870-ndail aastail umbes 1,3 või 1,4 nagu teisteski kuberman-

¹¹¹ С. Т. Струмилин, История черной металлургии в СССР, т. I, М., 1954, стр. 514.

palga suurus*

1851—55	1856—60	1861—65	1866—70	1871—75	1876—80	1886. a.	Hinna tõusu koefitsient a. 1851— —1870
90	90	?	138			106	1,53
130	142	?	171**			166	1,3
				39	50		a. 1871— —1880 1,3
				3,2	3,8		1,2
				22	25		1,14
				3	3,4		1,13
				10	13		1,3
				10	13		1,3
(1851—53) 14 rbl.	(1857) 21,88 rbl.	(1863) 21,24 rbl.	(1869) 19,2 rbl.	(1875) 26 rbl.	(1877) 30,55 rbl.		
				(1871) 10 rbl.	(1872) 10—20	(1875—76) 20—25 rbl.	(1880) 23 rbl.
					15 rbl.		
				(1872) 6—10 rbl.			
		(1863) 20 rbl.		(1872) 16 rbl.	(1873) 15,3 rbl.		

4, l. 7; sü. 6, l. 199—200; sü. 7, l. 134—136; sü. 9, l. 94; sü. 12, l. 4—5; sü. 13, l. 44; 111—112; sü. 7, l. 115; sü. 10, l. 56; f. 894, nim. 1, sü. 2, l. 90, 96; sü. 3, l. 9, 12, 138; ajalehtedest „Revalsche Wöchentliche Nachrichten“ (1821—1852), „Эстляндские губерньские

gudes. Kõik see tähendas aga seda, et töösunni tugevnemise juures jäi põllutööliste reaalpalk samale tasemele isegi 1870-ndail aastail.

Sellega pole sugugi vastuolus asjaolu, et peremeestele nende subjektiivselt seisukohast paistis, et sulaste palk kiiresti kasvas ja nad selle üle juba 1860—1870-ndail aastail päris varjamatult nurisesid¹¹².

Eespool rääkisime sulaste palga koosseisu muutumisest. Teatud evolüt-

¹¹² Vt. C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul, Peterburi, 1869, eessõna; «Sakala» 10. juunist 1878.

siooni tegid läbi ka nende teenistustingimused. Vana feodaalne õigus sulast või tüdrukut palgast ilma jätta, kui ta enne aasta lõppu lahkub, hakkas juba 1830-ndail aastail kaduma, olgugi et peremed veel aastakümneid tegid üksikuid katseid seda rakendada¹¹³. Kuid juba 1850-ndail aastail hakkas see feodaalne sunnivorm asenduma teatud määral kapitalistliku karistusviisiga. 1853. aastal määrati Vana-Antslas esimest korda teenijale enne aegse töölt lahkumise eest trahvi — palka oli tal saada 2,5 rbl., trahvina ja juba saadud paari sukkade eest arvestati sellest maha 1,95 rbl.¹¹⁴. 1870-ndail aastail oli feodaalne sunnismaisus aga asendunud omapärase kapitalistliku «sunnismaisusega». Muutus kindlaks tavaks, et sulane või teenija ei saanud oma palka enne kätte kui ta oma lepinguaja oli täis teeninud¹¹⁵.

Juba XIX sajandi esimesel poolel mõisa varjus üles kasvanud külarikaste grupp evolutsioneerus nüüd esimesteks hallparuniteks-mõisarentnikeks, kiskjalikeks kulakuiks. Kõrtsmikud hakkasid nüüd sõna tõsiselt mõttes talupojalt viimast särki seljast kiskuma — 1872. aasta veebruaris kiskus Vana-Antsla Pisso kõrtsimees ühel talupojal särki seljast ja võttis selle 45-kopikase võla eest pandiks¹¹⁶. 1850-ndaist aastaist alates võib märgata, et kõrtsmikud püüavad talusid osta, kasutades selle eesmärgi saavutamiseks sageli talumeeste purjujootmise meetodit¹¹⁷. Üks Vaivara kõrtsmik hakkas juba 1850-ndail aastail veoäri pidama¹¹⁸.

1860—1870-ndate aastate kohtumaterjalid talletavad endis omapäraseid külakiskjate biograafiaid. Vana-Antsla Tohvri veski mölder sai juba 1870-ndail aastail kurikuulsaks sellega, et nõudis naisteenijailt oma jala suudlemist¹¹⁹. Iseloomulik on Vana-Antsla vallavanema Johan Zimmeri elulugu. Oma karjääri alustas ta Valtina kõrtsmikuna. Ta oskas osavalt oma kõrtsivõlglasi metsatööl ja mujal eksploateerida. Sellelaadiliste tööde eest keeldus ta palka maksmast, väites, et see olewat olnud «... üts sõbbrusse assi kelle man minna temmale süvva nink viina olle andnu». Ühena esimestest praktiseeris ta taluperemeheks hakates sulaste palga kinnipidamist haiguspäevade eest. Andes oma talu 1870-ndate aastate algul rendile, presis ta rentnikult välja väga kõrget renti ja kihutas ta lõpuks talust minema. 1876. aastal kroonis tema tegevust karjamõisa rendilevõtmine. Kuid juba enne teda oli üks ta sugulasi — Samuel Zimmer — saanud Annemõisa rentnikuks, mis andis lihtsatele talupoegadele põhjust kõiki neid Zimmereid vargaiks nimetada¹²⁰. Laose mõisa rentnik Ehrlich nimetas juba 1846. aastal «laisaks raipeks» üht oma teenijat, kelle peamine süü seisis tema arvates selles, et ta lapsega rohkem söövat kui tööd teeb¹²¹. 1870-ndail aastail sai Vana-Antslas talupoegade petmisega kurikuulsaks linakaupmees Peeter Naha, kelle poolde oli samal ajal võõras talus seakarjaseks¹²².

Konspekterides ajakirjas «Отечественные записки» 1880. aastal ilmunud artiklit «Eramaavalduse võlastumine», pööras K. Marx erilist tähelepanu mõisavalitsejatele ja teistele selletaoliste tegelastele, kes eksploatee-

¹¹³ ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, sü. 300, l. 15. — A. T r a a t, *op. cit.*, I kd., l. 24. — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 5, l. 74; sü. 6, l. 192—193; sü. 7, l. 39; f. 3367, nim. 1, sü. 5, l. 112.

¹¹⁴ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 1, l. 59.

¹¹⁵ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 5, l. 113; f. 3671, nim. 1, sü. 11, l. 154; sü. 12, l. 4—5; sü. 13, l. 109—110.

¹¹⁶ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 5, l. 100.

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 6, l. 1; sü. 7, l. 20, 114—115.

¹¹⁸ ENSV RAKA, f. 880, nim. 1, sü. 301, l. 85.

¹¹⁹ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 6, l. 15—17.

¹²⁰ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 4, l. 176—179; sü. 5, l. 137; sü. 7, l. 16—18, 80; sü. 9, l. 42—43, 164.

¹²¹ A. T r a a t, *op. cit.*, II kd., l. 41.

¹²² ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 6, l. 127—128; sü. 7, l. 35, 51.

risid talupoegi oma huvides, kuid mõisa abiga. «See lurjus — plebei — kodanluse idu — on vääriiline ja vajalik lisand aadlikule, kes ekspluateerib talupoega.»¹²³ märkis nende kohta Marx. Tundub, et eespool vaadeldud sotsiaalsed kujusid — esimesi jõukatest talupoegadest võrsunud mõisarentnikke, kõrtsmikke, möldreid — võime viia just tekkiva kodanluse selle kategooria alla, mis sisuliselt kujutas endast «vääriulist ja vajalikku lisandit aadlikule.»

Eespoolnimetatud rühmitus (kõrtsmike, möldrite jt. mõisakäsikute näol) esines eesti külas küll juba varem — hiljemalt XIX sajandi algusest peale, kuid külakodanluse tekkimine n. ö. laial rindel, tema väljakasvamine otsest taluperemehest — «ratsionaalsest põllupidajast» algas alles 1840-ndail aastail. 1840—1860-ndaist aastaist alates, seoses talude väljaostuga, avanes talupoegadele võimalus suunata sulase ekspluateerimisest saadud lisaproducti uuesti tootmisse, kasutada seda maaparanduseks, põllutööriistade ostmiseks jne. Talud hakkasid üksikutele peremeestele suuri sissetulekuid andma. 1878. aastal hinnati Holstres ühe linakasvatusega tegeleva talu kahe aasta puhaskasu 1000 rublale¹²⁴. Sulaste ekspluateerimine taludes muutus 1860-ndaist aastaist alates erakordselt julmaks. Kui varem mõndeti taludes tööaega päevadega, siis nüüd hakkasid taluperemehed nurisema, kui sulane või tüdruk tunnigi «peremehe ajast» ära viitis¹²⁵. Toidu pärast ja muil põhjustel tekkinud tülid lõppesid nüüd sageli kätsi kokku mine misega, külasse ilmus peremehe poolt liigse töösunniga sandiks tehtud sulase või tüdruku kuju¹²⁶. 1868. nälja-aastale järgneva talve ja kevade kohtumaterjalid kubisevad juhtumeist, mida sulased iseloomustasid järgmiselt — peremees ajab meid talust välja nälja kätte surema¹²⁷. Uha enam kasvas selliste taluperemeeste arv, kellele C. R. Jakobsoni väljenduse järgi «... põllutöö mitte üks armastud sõber ei ole, kellest nad rõõmu tunnevad vaid üks põlatud ori, kes neile ainult nende rahakotti peab aitama täita mis nende külma südant üksi veel siin maailmas soojendab»¹²⁸.

Et külakodanlus rekruteerus nii eespool kirjeldatud, mõisaga seotud gruppidest kui ka taluperemeeste laiematest ringidest, sellest räägivad kujukalt talurahvakohtute materjalid. Samuti räägivad nad sellest, et külakodanlus hakkas Eestis ulatuslikumalt tekkima 1870-ndail aastail.

Külakodanluse tekkimise statistikat on kohtumaterjalidest äärmiselt raske leida. Siinkohal tuli piirduda ainult külakodanluse ühe tegevusala — liigkasuvõtmise — vaatlemisega. Pärast 1850-ndaid aastaid, mil eesti külakodanlus õppis juba tegutsema selliste vahenditega, nagu protsendid, intressid ja väärtpaberid, muutusid protsessid laenuasjades nii hulgaliseks, et on juba võimalik nimeliselt kindlaks teha üksikuid küla liigkasuvõtjaid¹²⁹.

Allpool toodud tabeli koostamisel¹³⁰ loeti küla liigkasuvõtjate hulka kuuluvaks järgmised isikud: 1) kes korduvalt (vähemalt kolm korda) kae-

¹²³ Архив Маркса и Энгельса, т. XII, Госполитиздат, 1952, стр. 80.

¹²⁴ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 13, l. 175.

¹²⁵ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 4, l. 64—65; sü. 6, l. 1—2, 50—51.

¹²⁶ A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 190. — ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 11, l. 44; sü. 13, l. 278—279.

¹²⁷ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 9, l. 98—99, 101, 103, 105, 116, 121.

¹²⁸ C. R. Jakobson, Eesti hobused, nende mõistlik kasvatamine ja mõistmata rikkumine (Kõne Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis), Viljandis 1876, lk. 3.

¹²⁹ Protssendi ja intressi mõiste esineb Holstre kohtumaterjalides esmakordselt 1859., Vaivaras 1862., Vana-Antslas 1876. a. (ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 7, l. 14; f. 880, nim. 1, sü. 301, l. 124; f. 3367, nim. 1, sü. 7, l. 46).

¹³⁰ Mõlemad järgnevad tabelid on koostatud valla- ja kihelkonnakohtute protokolliraamatute põhjal. ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 1—10; f. 3671, nim. 1, sü. 1—13; f. 880, nim. 1, sü. 297—305; f. 894, nim. 1, sü. 2—4; f. 868, nim. 1, sü. 1; f. 881, nim. 1, sü. 9—11; f. 888, nim. 1, sü. 2; f. 890, nim. 1, sü. 20, f. 896, nim. 1, sü. 2—6, 8—10; f. 898, nim. 1, sü. 5.

basid oma kaaskogukondlasi tasumata võlgade pärast kohtusse, 2) kes andsid üle 100 rubla suurusi laenusid. Selliseid isikuid tegutses:

	1820—29	1830—39	1840—49	1850—59	1860—69	1870—79	Kokku
Holstres	0	0	6	5	7	21	39
Vana-Antslas	0	0	0	1	0	12	13

Holstres olid neist külarikkaist 32 taluperemehed, 5 kõrtsmikud ja 2 möldrid. Vana-Antslas kuulus 13 inimesest 7 taluperemeeste, 4 kõrtsmike ja 2 kaupmeeste hulka.

Samasugusest sotsiaalsete vastuolude teravnemisest alates 1840-ndaist ja eriti 1870-ndaist aastaist räägivad talurahvakohtute andmed ka pere-mehe ja sulase vahelise vahekorra kohta.

Peremeeste ja sulaste vahelisi tüliasju arutati:

Koht \ Aeg	Vana-Antslas	Holstres	Vaivaras	Lääne-Nigulas	Põhja-Eestis*	Kokku	Pankrotti jäänud talude arv Põhja-Eestis**
1821—1825	5	0	1	0	11	17	18
1826—1830	8	3	6	0	15	32	62
1831—1835	4	1	7	2	16	30	26
1836—1840	0	7	6	4	10	27	38
1841—1845	?	17	2	?	17	36	55
1846—1850	?	56	4	5	29	94	90
1851—1855	8	30	0	1	24	63	44
1856—1860	4	23	1	1	32	61	
1861—1865	2	41	3	5	51	102	
1866—1870	6	43	?	?	?		
1871—1875	41	37	?	?	?		
1876—1880	56	?	?	?	?		

* Põhja-Eesti all on siinkohal mõeldud Peetri-Anna, Hageri, Ridala, Jakobi ja Märjamaa kihelkonda ning Hiiumaad.

** Siin on Põhja-Eesti all mõeldud ülalnimetatud 6 maakotta, millele lisanduvad veel Vaivara ja Lääne-Nigula.

Nagu nägime, räägib rida tunnuseid sellest, et alates 1840-ndaist aastaist Lõuna-Eestis ning 1850—1860-ndaist aastaist tõenäoliselt ka Põhja-Eestis püüdsid taluperemehed oma sulaste-teenijate, samuti endast sõltuvate pöpside tööst lisaprodukti välja pigistada ning laenasid alates 1850—1860-ndaist aastaist oma vaesematele naabrimeestele raha liigkasu-võtmise eesmärgiga. Kuid see ei tähenda veel, et 1840—1850-ndaist aastaist alates oleks eesti külas juba võidule pääsenud väljakujunenud kapitalistlikud suhted. «Kapitali tekkimise ajalooliseks eelduseks on, esiteks, teatud rahasumma akumulatsioon üksikisikute kätte, kusjuures kaubatootmine üldse on võrdlemisi kõrgel arenemisastmel, ja teiseks kahesuguses mõttes «vaba» töölise olemasolu: töölise, kes tööjõu müümisel on vaba igasugustest takistustest või kitsendustest ning kes on vaba maast ja üldse tootmisvahenditest, peremeheta töölise, töölise-«proletaarlase» ole-

masolu, kellel pole millestki muust elada kui tööjõu müümisest»¹³¹. Teises mõttes oli sulane eesti külas «vaba» juba alates 1840—1850-ndaist aastaist. Kuni 1860-ndate aastate alguseni kehtis tema suhtes aga feodaalne töösundus. Sellest vabastasid ta alles 1860-ndate aastate kodanlikud reformid, millega peamegi dateerima kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsu eesti põllumajanduses, kapitalistlike tootmissuhete lõplikku võidulepääsu eesti külas.

Kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsemine mõisamajapidamises on kahtlematult teema eriuurimusteks. Käesolevaga peaks aga olema veenvalt näidatud, et alates 1840-ndaist aastaist ei takistanud kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsu eesti külas miski muu peale feodaal-pärisorjuslikust tootmisviisist kramplikult kinni hoidvate mõisnike ja nende huve teeniva tsaaririigi. Balti-saksa ajaloolaste arutlused sellest, et eesti talupoeg XIX sajandi keskpaiku kartis rahalistele suhetele üleminekut, et teda tuli sundida «ratsionaalsele majapidamisele», kujutavad endast reaktsioonilist ja ebateaduslikku müüti.

Eespool käsitlesime eeskätt sulaste ja vabadike ekspluateerimist tekkiva külakodanluse poolt. Kuid tekkiv maaproletariaat ei rekruteerunud ainult neist kihtidest. Temasse voolas hulgaliselt laostunud taluperemehi, kelle majanduslik allakäigus 1840—1850-ndaist aastaist alates hakkab mõisa kõrval üha suuremat osa mängima ka tekkiv külakodanlus. Andmed Põhja-Eesti 8 kihelkonna kohta näitavad, et kesktalupoegade pauperiseerumise protsess oli juba XIX sajandi esimesel poolel õige intensiivne (vt. tabel lk. 382).

Kapitalistlik tootmisviis teatas oma võidulepääsust eesti külas kõigi kodanlikule ühiskonnale omaste pahedega. Inimeste pärisorjuslik müümine oli ammu kadunud, selle asendas alates 1840—1850-ndaist aastaist vaesemate talupoegade müümine nekrutiks jõukamate eest¹³². Kasusaamise eesmärk pühitses nüüd kõik vahendid. Kui Holstre vallakohus varem järjekindlalt tühistas kõik joobnud peaga sõlmitud majanduslikud tehingud, siis alates 1870-ndaist aastaist need kinnitati¹³³. «Kodanlus on kiskunud perekonnasuhetelt nende liigutav-sentimentaalse loori ja taandanud need puhtale rahasuhtele»¹³⁴. Alates 1860-ndaist aastaist kujunes näiteks rahaline arvestus pulmade korraldamisel külas väga täpseks ja norivaks; tagasi lükatud peigmehed nõudsid kosjaskäimise peale kulutatud tööaja kinnimaksmist¹³⁵. A. Jefimenko räägib, et häbitav tütarde «mehele müümise» komme tugevnes paljudes Venemaa rajoonides just pärast 1861. aasta reformi¹³⁶.

Nagu omal ajal mõisnikudki, hakkasid nüüd ka jõukamate talupoegadest vallavanemad ja kohtumehed, kellele rahvas juba ammu oli andnud hüüdnime «vallavargad» ja «vallapenid», kasutama oma võimu kindlustamiseks muude vahendite kõrval alkoholi¹³⁷. Valijate jootmine jõukamate, valla ametiteid taotlevate peremeeste poolt muutus alates 1870-ndaist aastaist õige levinuks¹³⁸.

Varem laulsid talupojad, et põrgus on kõige ees «kubjas, kilter, aida-mees». 1860—1870-ndaist aastail kohandati see laul ümber külarikaste

¹³¹ V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 45.

¹³² A. Traat, *op. cit.*, I kd., l. 70, 71, 105, 106, 135.

¹³³ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 11, l. 244. Samasugune muutus toimus pärast 1861. aasta reformi ilmselt ka Põhja-Venemaal (Vt. A. Jefimenko, *op. cit.*, lk. 18).

¹³⁴ K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Tallinn, 1955, lk. 33.

¹³⁵ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 7, l. 143; sü. 8, l. 4—5; sü. 9, l. 73—74; f. 3367, nim. 1, sü. 5, l. 105; sü. 7, l. 53, 87—88; sü. 9, l. 22—23.

¹³⁶ A. Jefimenko, *op. cit.*, lk. 72.

¹³⁷ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 9, l. 57, 82. — A. Traat, *op. cit.*, II kd., l. 122—123.

¹³⁸ ENSV RAKA, f. 3367, nim. 1, sü. 7, l. 151—152; sü. 10, l. 38. *

kohta käivaks. 1872. aastal mõistis Holstre vallakohus 24 tunniks «vangi-
torni» ühe errulastud soldati selle eest, et ta oli laulnud kõrtsis järgmist
laulu:

«Kui rikkad põrgun põleve,
siis vaese veeren vaadava,
sää! Olde Mihkel otsa pääl
ja Koorti Jaak om koa sää!
ja vana säurak teeb tuld alla.»¹³⁹

Töenäoliselt just sajandi keskpaiku tekkisid need V. Pino poolt analüüsi-
tud sulaselaulud, kus laulja juba õige kainelt näeb sulaste ja üldse
vaeste halvema olukorra põhjust mitte enam mingis müstilises «orjaks
vihtlemises», vaid materiaalses ebavõrdsuses:

«Siit on orjad odavammed
palgavõttagad pahemad
matitahijad madalad:
ei ole orjalla ovosta,
sulasel ei sõidu ruuna...»¹⁴⁰

Lõpuks võtame lühidalt kokku käesoleva töö olulisemad järeldused.

1) Teosulaste tööjõu kasutamine mõisakoormiste sooritamisel ei kju-
tanud endast kuni 1840-ndate aastateni Eestis veel talurahva kapitalist-
liku diferentseerumise nähtust. See oli mõisale sooritatava teoorjuse üks
väljendusvorm.

2) Vabapalgalise töö kasutamine eesti külas algas juba XVIII sajandi
lõpus ja XIX sajandi alguses vabadike-popside tööjõu kasutamise näol
eeskätt talumajapidamistes. XIX sajandi esimesel poolel oli aga selle
vabapalgalise töö osatähtsus veel väga väike.

3) 1840-ndaist aastaist alates Lõuna-Eestis ja 1850—1860-ndaist aast-
taist alates ka Põhja-Eestis hakkasid taluperemehed ekspluateerima teo-
sulaste tööjõudu lisaproducti saamise eesmärgil.

4) Aastail 1820—1880 ei tõusnud taluteenijate reaalpalk vaatamata
töösunni järsule tugevnemisele. Taluteenijate käest välja pressitud lisa-
product kujutas endast kõige olulisemat majanduslikku baasi eesti küla-
koodanluse tõusule.

5) Eesti külakoodanlus hakkas eriti intensiivselt tekkima 1860—
1870-ndail aastail. Ta rekruteerus nüüd taluperemeestest, kuid endiselt
ka kõrtsmikest, möldritest ja teistest, Marxi väljendust kasutades, «aadlike
lisandeist». Viimane rühm moodustas eesti külakoodanluse selle osa, kes
algusest peale oli otseselt seotud mõisaga.

6) Kapitalistlikud tootmissuhted pääsesid eesti külas domineerima
1860-ndail aastail, mil kadus taluteenijate feodaalne maa- ja töösundus.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
18. VII 1955

¹³⁹ ENSV RAKA, f. 3671, nim. 1, sü. 10, l. 204.

¹⁴⁰ V. Pino, *op. cit.*, lk. 146—152.

О ВОЗНИКНОВЕНИИ СЕЛЬСКОЙ БУРЖУАЗИИ И СЕЛЬСКОГО ПРОЛЕТАРИАТА В ЭСТОНСКОЙ ДЕРЕВНЕ

(На основе материалов приходских и волостных судов.
Конец XVIII в. — 1880 г.)

Ю. Ю. КАХК,

кандидат исторических наук

Резюме

С 70—80-х годов XVIII века в Эстонии начался период разложения феодально-крепостнической системы и возникновения в ее недрах элементов капитализма. Проведенные в 1860—1880 годах буржуазные реформы знаменовали победу капитализма в сельском хозяйстве Эстонии. Развитие торгово-денежных отношений являлось причиной все усиливающегося процесса социальной дифференциации эстонского крестьянства.

В первой половине XIX века значительное количество батраков, работавших в крестьянских хозяйствах, состояло из близких или дальних родственников дворохозяев. Данные судебных архивов и фольклора говорят, что и родственные отношения уже на рубеже XVIII—XIX веков лишь слабо прикрывали социальное неравенство дворохозяина и батрака.

В первой четверти XIX века между батраками и дворохозяевами были часты судебные споры по вопросам питания и жалованья. В этот период оставался еще в силе средневековый обычай лишать батрака зарплаты, если он уходил до истечения договорного срока. Институт «воспитанников» (сирот) уже в первой четверти XIX века превратился в способ эксплуатации труда подростков.

Но отношения между дворохозяином и батраком не представляли собой еще капиталистических отношений. Львиную долю труда крестьянских батраков использовало имение. Вплоть до конца 1850-х годов батраки были не только фактически прикреплены к земле, но в отношении их применялись и внеэкономические способы принуждения к труду (всех не работающих в имениях или хуторах людей волостные и приходские суды по указке помещиков направляли на работу в принудительном порядке).

О распространении ростовщических займов между крестьянами есть много свидетельств уже с самого начала XIX века. Крестьяне, делая займы у своих богатых односельчан, часто отдавали им при этом под залог свой скот и пашню, нередко расплачивались за заем своим трудом.

С конца XVIII века в недрах крепостнического сельского хозяйства начинает развиваться вольнонаемный труд — в виде работы бобылей «на сторону».

С 1840-х годов в эстонской деревне начинается процесс, который В. И. Ленин называет «вторым шагом» развития капитализма в деревне¹. Чтобы заполучить у своего батрака прибавочный продукт, дворохозяин должен был прежде всего точно нормировать заработную плату батрака. В 1840—1850 годах крестьяне-дворохозяева в южной Эстонии стали заключать между собой соглашения с целью определения обязательного размера заработной платы батраков в пределах волости. С 1850-х годов они стали делать вычеты из зарплаты батраков за «прогульные дни», с 1850—1870 годов — и за дни болезни. С 1840—1850 годов в южной Эстонии, а с 1850—1860 годов и в северной Эстонии поденщики начи-

¹ В. И. Ленин, Соч., т. I, стр. 460.

нают вытеснять в крестьянских хозяйствах батраков, нанимаемых на круглый год. Начиная с 1840-х годов крестьяне-дворохозяева южной Эстонии стали отнимать у своих батраков те участки земли, которые им до этого отводились в счет зарплаты, а также сгонять со своих земель бобылей. От всех проживавших на хуторе «посторонних людей» (квартирантов — калек, престарелых, бобылей) стали неуклонно требовать квартирную плату.

Стремление извлечь выгоду из всех имевших жительство на хуторе людей свидетельствует о проникновении капиталистических отношений в деревенскую жизнь. Полному торжеству капиталистических отношений препятствовали вплоть до 1860-х годов лишь отстаиваемые помещиками методы внеэкономического принуждения, которые не давали развиваться вольнонаемному труду.

В то самое время, когда на хуторах преобладал процесс отделения батраков от земли, помещики уже с 1830—1840 годов стали наряду с крестьянской барщиной применять труд прикрепленных к крошечному наделу людей (мызные бобыли, батраки имения и т. п.).

Анализ данных о размере заработной платы батраков показывает, что в 1850—1870 годах натуральная ее часть заменялась денежным вознаграждением. С 1820-х по 1860-е годы размер заработной платы батраков и батрачек не изменялся, лишь в 1870-е годы заметно увеличение его примерно в 1,4 раза. Но в те же самые годы стоимость жизни возросла примерно в 1,3—1,4 раза. При значительном повышении интенсивности труда реальный заработок батраков, таким образом, оставался неизменным.

Уже с конца XVIII и начала XIX века эксплуатацией своих односельчан занимались корчмари, мельники, кубьясы (надсмотрщики); в первой трети XIX века к ним присоединяются также первые арендаторы мыз и полумыз из крестьян. Все эти эксплуататоры являлись, по словам К. Маркса, «достойным придатком дворянина»². С 1840-х годов ряды возникавшей сельской буржуазии начинают пополняться богатыми дворохозяевами (с 1840-х по 1870-е годы в волости Хольстре, например, ростовщичеством занимались 32 дворохозяина, 5 корчмарей и 2 мельника). Отношения между дворохозяевами и батраками обострились (судя по количеству судебных исков) начиная с 1840-х годов. В ряды батраков и бобылей попадали все новые и новые обанкротившиеся дворохозяева.

Уже в 1870-е годы социальная дифференциация деревни зашла так далеко, что вызвала серьезные изменения и в надстроечных явлениях (старые песни, направленные против помещиков, переделывались теперь так, чтобы использовать их против сельских богачей, и т. п.). Капиталистический способ производства принес в эстонскую деревню все присущие буржуазному обществу пороки.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
18 VII 1955

² Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, стр. 80.